

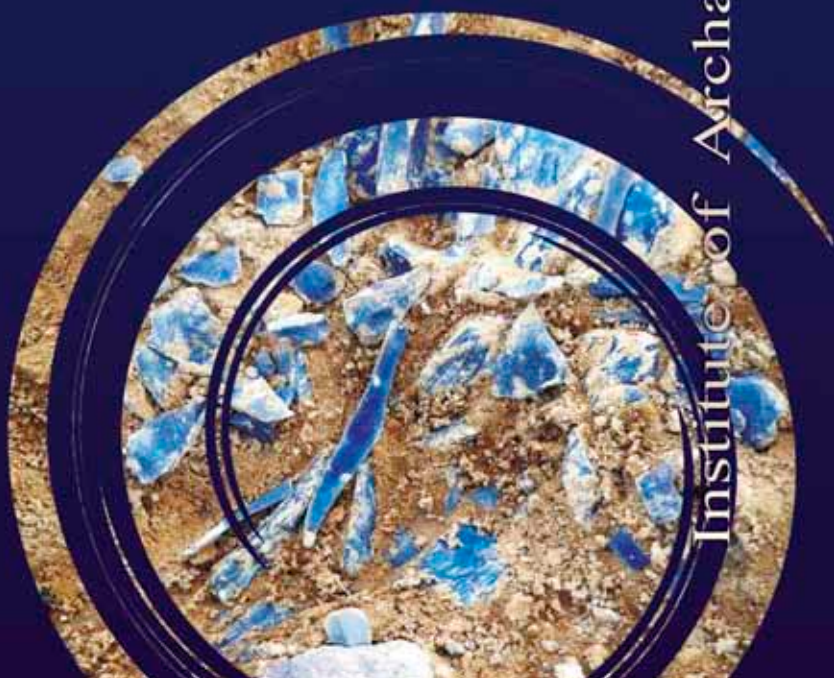
ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2011

VOLUME 6

SPACE
POWER
RELIGION

Institute of Archaeology Rzeszów University

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

SPACE – POWER – RELIGION

Przestrzeń – Władza – Religia

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 6

SPACE – POWER – RELIGION

Przestrzeń – Władza – Religia

Rzeszów 2011

Editor
Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary
Magdalena Rzućek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editors
Sławomir Kadrow
Dariusz Woźniakowski

Editorial Council
Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers
Prof. Dąbrowski Demski – Institute of Archaeology and Ethnology,
Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland
Prof. Jerzy Bartkowski – Institute of Sociology, Warsaw University, Warsaw, Poland
Dr. Florin Gogaltan – Institute of Archaeology and History of Art,
Romanian Academy of Sciences, Cluj-Napoca, Romania
Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History, National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Libera – Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland
Dr. Jaroslav Peška – Palacký University of Olomouc, Czech Republic

English proofreading
Dave Cowley

Photo on the cover
Wierzawice, site 31. A flint assemblage.
Photo by M. Połtowicz-Bobak

Cover Design
Piotr Wiśłocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing
Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address
Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mil: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Articles / Artykuły

Editorial / Od Redakcji	7
Sławomir Kadrow	
Power and Authority in Prehistory and the Problem of Interdisciplinary Archaeological Studies	11
Władza i panowanie w prahistorii a zagadnienie interdyscyplinarności studiów archeologicznych	39
Beata Golińska	
The Role of Archaeological and Ethno-Historical Sources in the Study of Prehistoric Amazonia	55
Rola źródeł archeologicznych oraz etnohistorycznych w studiach nad pradziejami w Amazonii	89
Agata Nijander-Dudzińska, Dariusz Wojakowski	
Local Government – From the “Small State” to the Social Field	109
Władza lokalna – od „małego państwa” do pola społecznego	124
Jerzy Jęstal	
The Concept of Ritual in Sociology and other Social Sciences	133
Pojęcie rytuału w socjologii i innych naukach społecznych	158
Jacek Gądecki	
Walking as a Way of Experiencing Everyday Space	177
Spacer jako forma doświadczenia przestrzeni codzienności	191
Maria Godyń	
The Individual – the Space – the Memory: an Ethnological Study of Territorial Identification of the Relocated Community of Maniowy Village	201
Człowiek – przestrzeń – pamięć. Identyfikacja terytorialna przesiedlonej społeczności wsi Maniowy w perspektywie badań etnologicznych	222
Marta Połtowicz-Bobak	
Space in Archaeological Research – Methods of Reading and Interpretation. An Outline of the Issue	237
Przestrzeń w badaniach archeologicznych – metody czytania i interpretacji	260

Ewa Baniowska-Kopacz

Exchange Theory in the Light of Cooperation and Mutual Assistance	271
Teoria wymiany w kontekście współdziałania i pomocy wzajemnej	296

Sylwester Czopek

Cultural Change from the Perspective of Cultural-Historical Archaeology	317
Zmiana kulturowa z perspektywy archeologii kulturowo-historycznej	332

Jacek Górski, Przemysław Makarowicz

Environmental Determination and the Development of Trzciniec Cul- tural Circle Settlement in the Oder and Vistula River Catchments	343
Naturalne uwarunkowania rozwoju osadnictwa trzcinieckiego kręgu kulturowego w dorzeczu Odry i Wisły	355

Reviews / Recenzje

Andriy Bardetskiy

(review) E. A. Kravchenko. Kizil-kobinska kultura u Zakhidnomu Krimu. Kyiv, Luck: IA NAN Ukrainy 2011; 272 pp. 196 figures	361
(реценз.) Е. А. Кравченко. Кизил-кобинська культура у Західному Кри- му. Київ, Луцьк: ІА НАН України, 2011; 272 с., 196 рис.	367

Chronicle / Kronika

Oleksandr Diachenko, Taras Mylian

XXXVIII Report Conference „Archaeological Researches in Southeast Poland, West Ukraine and North Slovakia in 2011”, Rzeszów, 20–21 March 2012	375
Підсумкова xxxviii конференція «археологічні дослідження 2011 року в південно-східній Польщі, західній Україні та північній Словаччині», Жешів, 20–21 березня 2012 року	380

Editorial

Volume 6 of *Analecta Archaeologica Ressoviensia* arises from the interdisciplinary seminar “Space – Power – Religion” organized by the Institute of Archaeology and the Institute of Sociology, University of Rzeszów, and the Department of Sociology and Social Anthropology, University of Science and Technology in Kraków. As a collaboration of archaeologists, sociologists and ethnographers, the seminar and this publication explore the prospects for future interdisciplinary collaborations. This collection of articles represents the common ground between the disciplines represented, though terminology and approach differ between researchers.

However, the three years of discussions building up to this publication allow us to explore these texts and the links between them. All of us, regardless of which discipline we work in, are interested in what contemporary sociology calls social process. Power, space, ritual and memory are all entirely aspects of social processes. Thus, the differences in time and place where these processes take place can be regarded as secondary, although of course these factors determine methodology and the type of data we use.

This is why archaeological, sociological, historical and ethnographic research can benefit so much from interdisciplinary discussion of complementary approaches to social processes.

Sławomir Kadrow
Dariusz Wojakowski

Od Redakcji

Przedstawiony zbiór artykułów jest wynikiem współpracy archeologów, socjologów i etnografów w ramach interdyscyplinarnego seminarium „Przestrzeń – Władza – Religia”, organizowanego przez Instytut Archeologii i Instytut Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Katedrę Socjologii Ogólnej i Antropologii Społecznej Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Celem naszych seminaryjnych spotkań i niniejszej publikacji jest zarysowanie perspektyw przyszłej interdyscyplinarnej współpracy. Zestawienie prac w 6 tomie *Analecta Archaeologica Ressoviensia* informuje czytelnika przede wszystkim o tym, że przedstawiciele reprezentowanych w nim dyscyplin posiadają wspólne obszary zainteresowań lecz posługują się dość odmiennymi językami do opisanego tego, co jest wynikiem ich badań.

Doświadczenie trzech lat dyskusji pozwala jednak na interpretację tych tekstów i powiązań między nimi. Wszystkich nas, niezależnie od uprawianej dyscypliny interesuje to, co współczesna socjologia nazywa procesem społecznym. Władza, przestrzeń, rytuał czy pamięć, są niczym innym, niż aspektami procesów społecznych. Różnica czasu i miejsca owych procesów może być zatem uznana za drugorzędną, choć oczywiście determinuje naszą metodologię i rodzaj danych, którymi się posługujemy.

Katalog różnic sugeruje zatem, że o pracach archeologicznych i socjologicznych, jak też o historycznych i etnograficznych powinniśmy myśleć jako o komplementarnych ujęciach procesów społecznych.

Sławomir Kadrow
Dariusz Wojakowski

ARTICLES / ARTYKUŁY

Beata Golińska*

The Role of Archaeological and Ethno-Historical Sources in the Study of Prehistoric Amazonia

ABSTRACT

B. Golińska 2011. The Role of Archaeological and Ethno-Historical Sources in the Study of Prehistoric Amazonia. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 6, 55–108

The growing popularity of archaeology and the amassment of new archaeological researches compelled archaeologist to make an interpretations based on different domains of humanistic sciences. This interdisciplinary studies allow to look at the problem of reconstructing the past from a different perspectives. Since most significant issues had multiple causes, interdisciplinary studies provide a more comprehensive understanding of issues. The cooperation of different domains of sciences (archaeology, ethnology and cultural anthropology) is essential for studying the past. It is particularly important for the Brazilian Amazon where the great part of cultural processes could not be seen in an archaeological context.

Key words: interdisciplinary studies, archaeology, ethnology, cultural anthropology, Amazonia, Brazil

Received: 7.01.2012; Revised: 4.03.2012; Accepted: 10.04.2012

“Understanding the past depends not only on new data, but also on the changing styles of interpretation” (Buchowski 1997, 58). A broadening interest in archaeology and growing archaeological research produce new information, and this has led to new interpretation in the context of other fields of humanities. The constant influx of data feeds new developments in archaeology, and since these may vary according to region and subject matter, approaches developed in one region need not be applicable elsewhere. That is why it is so important for archaeology to be open to new areas of studies, and this is particularly true for the archaeology of the Americas. A specific history of archaeological studies in this region and the presence of living descendants of ancient populations requires the application of cultural anthropology and its sub-discipline, ethnohistory (which reinterprets historical records from an anthropological perspective).

Although the need for interdisciplinary studies prehistoric research was addressed by Radosław Palonka in his work published in *Sprawozdania Archeologiczne* (2005, 319–354), I would refer to it once more

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków, Poland; bea.golinska@gmail.com,

in my article, which focuses on the potential of interdisciplinary studies and emphasizes the necessity of such an approach.

In 1690, in his “Two Treatises of Government” John Locke wrote that “... *in the beginning all the World was America*” (Locke 1690). More than three centuries later, many still perceive Amazonia as nature at its purest, a mysterious and wild land full of savage, “stone-age” Indians. However, the history of Amazonia is much more interesting and complex than previously thought and archaeological research reveals the relics of complex Pre-Columbian societies. The archaeology of tropical forests (Amazonian in particular) has always languished at the periphery of modern studies as a terra incognita on the archaeological world map. However, due to recent research, this previously neglected region can be seen as an important cultural area.

The term “Amazonia”

Traditionally, Amazonia is said to be named after a tribe of warlike women supposedly encountered by Francisco de Orellana, one of the first Europeans to arrive in the region in mid-16th century. The reference to mythical female warriors who had their right breast removed so they could use a bow more freely, gave rise to the name Rio Amazonas (in Portuguese). Others derive the name from the Indian word *amassona* meaning “boat destroyers” (Orton 2007, 155).

The terms “Amazonia”, “Amazon Rainforest” or “Amazon Basin” are often used interchangeably, especially in popular science. However, they are not synonymous. The “Amazon Basin” (7 million km²) is the catchment area of the Amazon river (Denevan 1992; 205). “Amazonia” (in Portuguese: *Floresta Amazônica* or *Amazônia*; in Spanish: *Selva Amazónica* or *Amazonía*, 6,640,000 km²; Woods *et al.* 2010) is the area stretching between the Andes in the west, the Guiana Shield in the north and the Brazilian Shield in the south. None of these regions is synonymous with the Amazon Rainforest, which covers an area of about 5.5 million km².

In this paper I will use Amazonia with reference to the area of Brazilian Amazonia, which means the territories directly on the Amazon river and its tributaries, and the area stretching further south, within the present-day provinces of Rondônia or Mato Grosso (Fig. 1). Thus, the name has a cultural rather than geographical character.

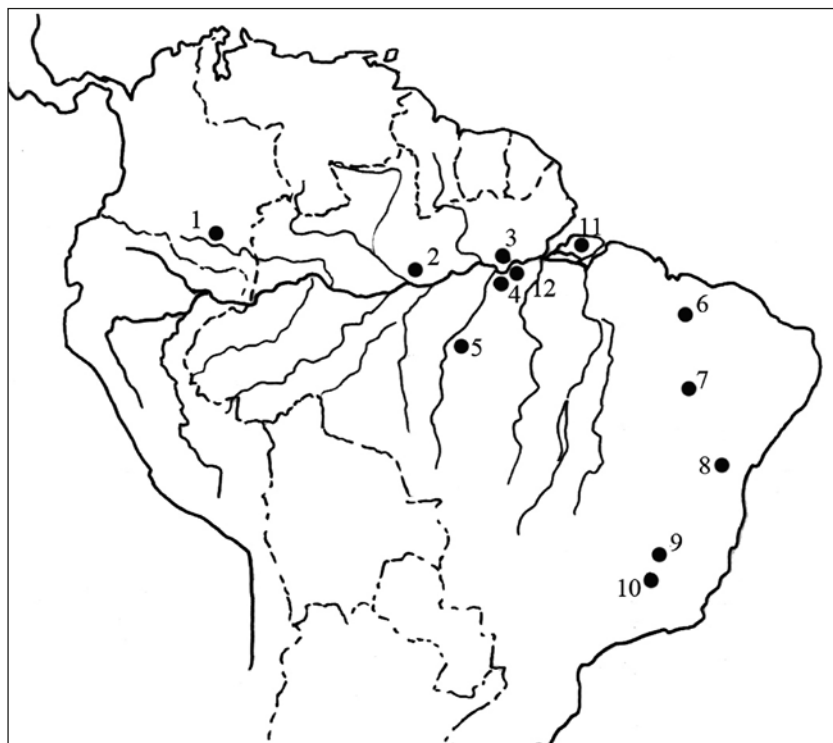

Fig. 1. Localization of sites mentioned in the article: 1 – Peña Roja, 2 – Manaus, 3 – Monte Alegre, 4 – Santarem, 5 – Tapajós, 6 – Tupinambá, 7 – Toca do Boqueirao da Pedra Furada, 8 – Tupinambá, 9 – Lapa Vermelha IV, 10 – Minas Gerais area, 11 – Marajó, 12 – Taperinha.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk wymienionych w artykule: 1 – Peña Roja, 2 – Manaus, 3 – Monte Alegre, 4 – Santarem, 5 – Tapajós, 6 – Tupinambá, 7 – Toca do Boqueirao da Pedra Furada, 8 – Tupinambá, 9 – Lapa Vermelha IV, 10 – Minas Gerais area, 11 – Marajó, 12 – Taperinha.

Ethno-historical sources

Traditionally, contemporary indigenous societies are seen by ethnographers as the descendants of populations inhabiting a given territory uninterrupted for thousands years. The same was claimed about living Amazonian Indians. Although some native populations have survived to the present, the Conquest transformed their lifestyle, economy, religion and traditions, creating completely new socio-cultural patterns. Therefore, any attempt to reconstruct the life of Pre-Columbian peoples of Amazonia that relies on anthropological parallels only will always be prone to error. This is also the case with archaeological

research. By focusing only on the analysis of artefacts we lose information seen at a macro scale. Help may come from historical sources, which furnish information about indigenous tribes. Indeed, chronicles and accounts from early travellers testify to the enormous impact of the Contact Period (after the arrival of the first Europeans) on the cultures in the Amazon jungle.

Island societies of the Caribbean were the first groups encountered by European travellers in 1492, and knowledge of the groups inhabiting the continent came slightly later. The first European to see the Amazon river was Amerigo Vespucci, who sailed along the coasts of Brasilia and Guiana in 1499. However, it was a Spaniard, Vicente Yáñez Pinzón, who discovered “*the queen of the rivers*” several months later and named it *Rio Santa Maria de la Mar Dulce*. The name also appears on Juan de la Cosa’s map printed a year later (Davies 1956, 87). During their expedition, the Spaniards reportedly travelled 15 or 20 leagues upstream (Spanish: legua; English: league; Anglo-Saxon unit of length amounting to 4.8 km. Spanish league, used until 1568, was 4.2 km). They turned back because they found neither gold nor pearls or other valuables, “*just jungles and bellicose natives*” (Barreto, Machado 2001, 236).

At first glance, the 16th- and 17th-century sources pose more questions than answers to the issues of the size and development of Pre-Columbian populations. As the most recent archaeological research in Amazonia suggests the existence of complex large-scale indigenous societies, there is a need for reinterpretation of written accounts. In the early 20th century most historians and anthropologists not only dismissed the existence of El Dorado, but also most of the reports of conquistadors, who all observed large centres of population.

From the start it should be made clear that written sources are a hybrid of their authors’ experiences and expectations. As a completely “new world”, Amazonia did not fit well into the ideals. After the discoveries made in Mesoamerica or the Andes, people expected similar or even greater riches to be found. The confrontation of great expectations with bitter disappointment gave rise to numerous legends and myths. Perhaps the most famous is that of the Amazons, who were already known from Greek mythology. Carvajal writes about the warlike women “[*women warriors*] fighting in front of all the Indian men as women captains Indian men did not dare to turn their backs, and anyone

who did turn his back they killed with clubs right there before us" (after Meggers 1971, 136). Portraying Amazonia as populated with imaginary, mythical creatures has created scepticism regarding the sources' credibility. Whatever the reasons for these fanciful borrowings (either to compensate for the failure of the expedition or to present the discoveries as more interesting or exotic to the monarchs and other audiences), they should not detract from another important observation – an amazement and admiration for the newly found world. These relations are fundamental importance to the study of 16th- and 17th-century Amazonia. Long standing questions about the origins of peoples that were previously asked about the Muslims, Jews and Turks, emerged once more, but this time on the new continent.

For the Europeans, the years before the Columbus voyages and directly after them were a time of turmoil and tension. Jerusalem was threatened by the Turks and the Antichrist was expected, against which background there emerged visions of utopian societies living in remote corners of the world. In 1500, a Portuguese fleet bound for India landed on the north-eastern coast of Brazil (Whitehead 1999, 418). The crew was greeted by a group of Indians, whom Pedro Vas de Caminha described in his letter to Manuel I, King of Portugal, in the following words as *"people who were as innocent as Adam and Eva before the Fall and blissfully free from sexual self-consciousness. Men and women alike walked about naked wearing only red and black body paint and adornments of feathers and string, feeling no shame whatsoever"* (MacCormak 1999,102). Their life was close to representations of paradise. Convinced that the Indians might become devout Christians, Vas de Caminha regarded Brazil as a promise of the imminent restoration of paradise (MacCormak 1999,102).

In February 1541 the first expedition in search of the lands of cinnamon (La Canela) and El Dorado was launched, led by Gonzalo Pizarro, the half-brother of Francisco Pizarro. Leading a column of more than 200 mounted soldiers and 4000 native slaves, he left Quito and marched eastward, over the Andes, and discovered a *"mighty, meandering river"* (Grann 2010, 188–190). As the expedition ran out of food, Pizarro divided the party into two groups. The first group travelled along the river on land, while the second group, of more than fifty Spaniards led by Francisco de Orellana, built a boat and headed down the river in hope of finding some food. One of the expedition

members was the Dominican, Gaspar de Carvajal, whose chronicle provides extensive information about numerous native villages along the Amazon River. The original of his work entitled *Descubrimiento del famoso rio Grande de las Amazonas* is kept in the Academy of History of Madrid. Carvajal's chronicle is known in two versions: the first one was used by Gonzalo Fernández de Oviedo in his *Historia general y natural de las Indias*, and the second was published by Toribio Medina in 1894. After a long career in the Indies, Gonzalo Fernández de Oviedo became governor of a Spanish fortress in the island of Santo Domingo, where he has lived since 1533. His island was often visited by the expeditions sailing to or from Amazonia, and his notes are full of travellers' descriptions of numerous indigenous societies (MacCormack 1999, 100).

Populous and large indigenous settlements are mentioned frequently in early reports. Bewilderment and surprise at the scale of these settlements permeate almost every account of such travellers as Gaspar de Carvajal, Francisco Vasquez (member of the 1559–1561 expedition), Alonso de Rojas (author of a diary recounting the expedition of 1639–1640) and Cristobal de Acuña (1641). Rojas mentions that the riverbanks and islands were so densely populated „that if you threw a needle up in the air, it would fall on the head of an Indian and not on the ground” (de Oliveira 1994, 96). Remarks such as “villages extended for about eighty leagues”, “very big province”, “very numerous and large settlements”, “we continued to pass by numerous and very large villages (...) and the further we went, the more thickly populated (...)” are repeated in virtually every report (Barreto *et al.* 2001, 236–237). Surprise and wonder are sometimes explicit in the chronicles. Some of the inhabited regions “were so large they stirred up fear [in us]”, and on reaching a group of large islands, possibly near the Tapajós “so numerous were the settlements, which came into sight and which we distinguished on the said island that we were grieved; and they saw us, there came out to meet us on the river over two hundred pirogues, that each one carries twenty or thirty Indians and some forty (...)” (Carvajal; Barreto *et al.* 2001, 237). Apart from extensive settlement, chroniclers often commented on the social and political structures. Naming the leaders, chiefs or overlords, they emphasized their authority and power. Indigenous material culture and their vast knowledge about nature and environment also inspired respect. Carvajal mentions pottery of

unique quality: “*They manufacture and fashion large pieces out of clay, with relief designs, [in the style of] Roman workmanship; and so it was that we saw many vessels, such bowls and cups and other containers for drinking, and jars as tall as a man (...) very beautiful and made out of a very fine quality of clay*” (Meggers 1971, 134).

Even though we have these early accounts of the societies they encountered, it is nevertheless difficult to interpret territorial divisions, political organization and religious institutions in terms of western terminology. Anthropological studies offer some help here. The 16th- and 17th-century chroniclers perceived a mosaic of languages and tribes divided into language families. Father Christobal de Acuña in his report from the Pedro Teixeira’s voyage notes that „*all this new world (...) is inhabited by barbarians of distinct provinces and nations (...). There are over hundred and fifty, all with different languages*” (de Oliveira 1994, 96).

Analysis of ethno-historical records and modern anthropological research allows us to better understand the processes that shaped the prehistoric societies of Amazonia. The majority of coastal groups who shared almost all their cultural attributes became known as the Tupi, and their language was described as *lingua geral da costa*. The early descriptions of South American peoples were based on geographical and political criteria inter-mixed with indigenous cultural geography. In the mid-17th century, the Atlantic coast of Brazil between the La Plata and the Amazon rivers, was dominated by the Tupinambá, who were mentioned along with the Tupi in many northern regions of South America. This is evidence for migrations of these groups long before the arrival of the Europeans. The spread of groups belonging to one language family over the entire Amazonia is a recurrent phenomenon, and the anthropological and archaeological records suggests that there were numerous migrations in the past. Perhaps the most dramatic was that undertaken by the Tupinambá from the Tupinambárana Island on the Rio Madeira. Starting in north-eastern Brazil, they crossed the uplands of southern Amazonia to reach the present-day Bolivia, where they encountered the first Spanish settlements. They continued towards the Rio Madeira and finally settled on Tupinambárana Island. Between the second quarter of the 17th century and the early 18th century we can identify a series of population movements across Amazonia rather than single migrations. At the time of Acuña’s voy-

age through the tropical lowlands, the Tupinambá of central Amazonia were, using his words, „*children and grandchildren of the first settlers*” (Wright *et al.* 1999, 349). Heriarte mentions that they subordinated the local population „*and with time married and established kinship amongst themselves, but the natives never forgot the superiority that the Tupinambá have over them. To those under their dominion, they give their daughters for wives*” (Wright *et al.* 1999, 349).

By the mid-17th century there were not many traces left of the historical Tupinambá on the Atlantic coast of Brazil. They were replaced by Portuguese forts and settlements, and sugar cane plantations worked by African slaves.

Archaeological sources

Pre-ceramic period

Difficult access and poor preservation of archaeological sites makes it hard to identify the traces of the earliest human occupation in Amazonia. Palaeo-Indian groups specialised in gathering and hunting of large fauna came to South America over the Andes. For many years archaeologists believed that these groups did not reach coastal areas, and that the tropical forest was an impenetrable barrier. However, contrary to this view, Brazilian Amazonia has yielded numerous traces of late-Pleistocene and Holocene occupation from 11 000–7 000 years ago (Oliver 2001, 57; Fig. 2). Tools such as fish-tail and laurel-leaf points, or triangular arrowheads, are typical of complexes such as Itaparica, Pacatuba (Rondônia, 9,000–5,000 years ago) or Dourado (Mato Grosso, 11,500–6000 years ago).

Radiocarbon dates from two rock shelters in eastern Brazil provide strong evidence for Palaeo-Indian occupation long before 10 000 BC (Fiedel 2003, 80). The earliest dates from the site of Toca do Boqueirão do Sítio da Pedra Furada range from $32,160 \pm 1000$ to $23\,500 \pm 390$ years ago (Fiedel 2003, 80). The site yielded simple pebble tools made from quartz or quartzite, flakes and so-called denticulate tools. The second site is Lapa Vermelha IV, dated to 25–22 400 years ago. A further site, Alice Boer, in São Paulo region, contained bifacial, unifacial and stemmed projectile points, dated to 14 200 years ago. In Brazilian Amazonia, the earliest human occupation is dated to 11 000 years ago. Of particular importance is the Monte Alegre region, between the pre-

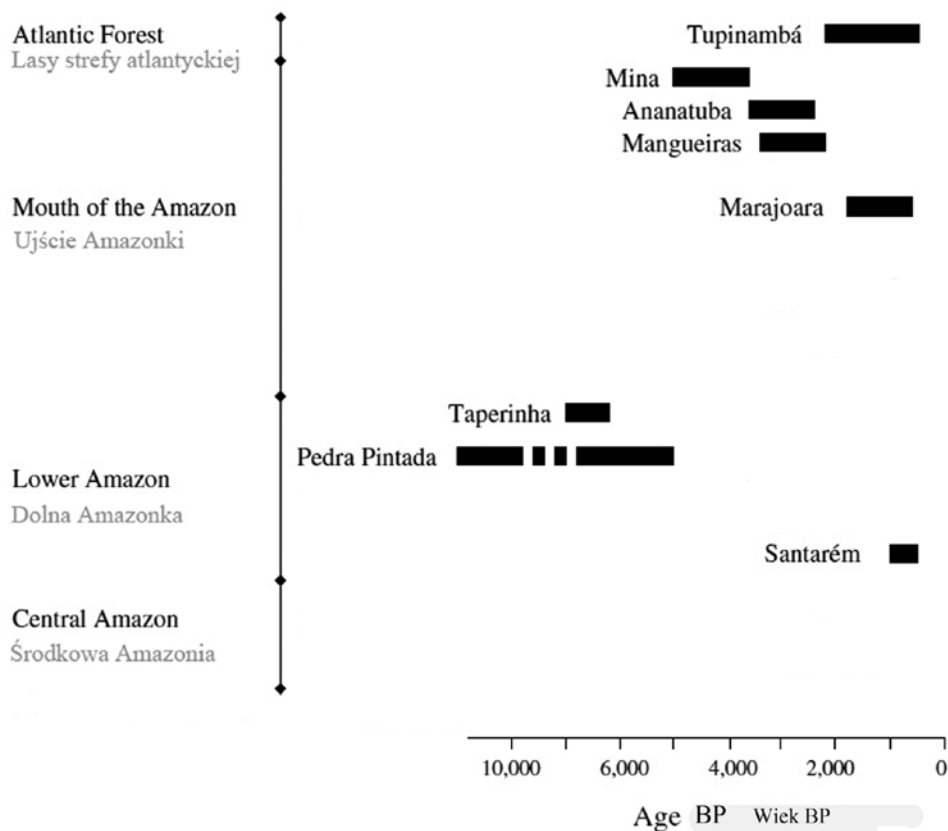

Fig. 2. Chronology of main archaeological sites and traditions mentioned in the article (after Neves *et al.* 2003).

Ryc. 2. Chronologia najważniejszych stanowisk oraz tradycji wymienianych w artykule (za Neves *i in.* 2003).

sent-day cities of Manaus and Belem, where numerous caves and rock shelters have been discovered with traces of early prehistoric occupation and rock art (Roosevelt *et al.* 1996, 375). Among the typical tools discovered in caves are quartzite bifacial points and arrowheads. Due to a lack of stratigraphic context these objects were associated with Archaic complexes (Fig. 3).

Not far from Monte Alegre there is Caverna de Pedra Pintada, a site known mainly from its rock art, where 24 stone tools and over 30 000 flakes were discovered in the oldest layers dated to 11 700–9300 BC (Politis 2001, 47; Roosevelt *et al.* 1996, 376). The abundant remains of plants and small fauna suggests a diversified economy focussed on

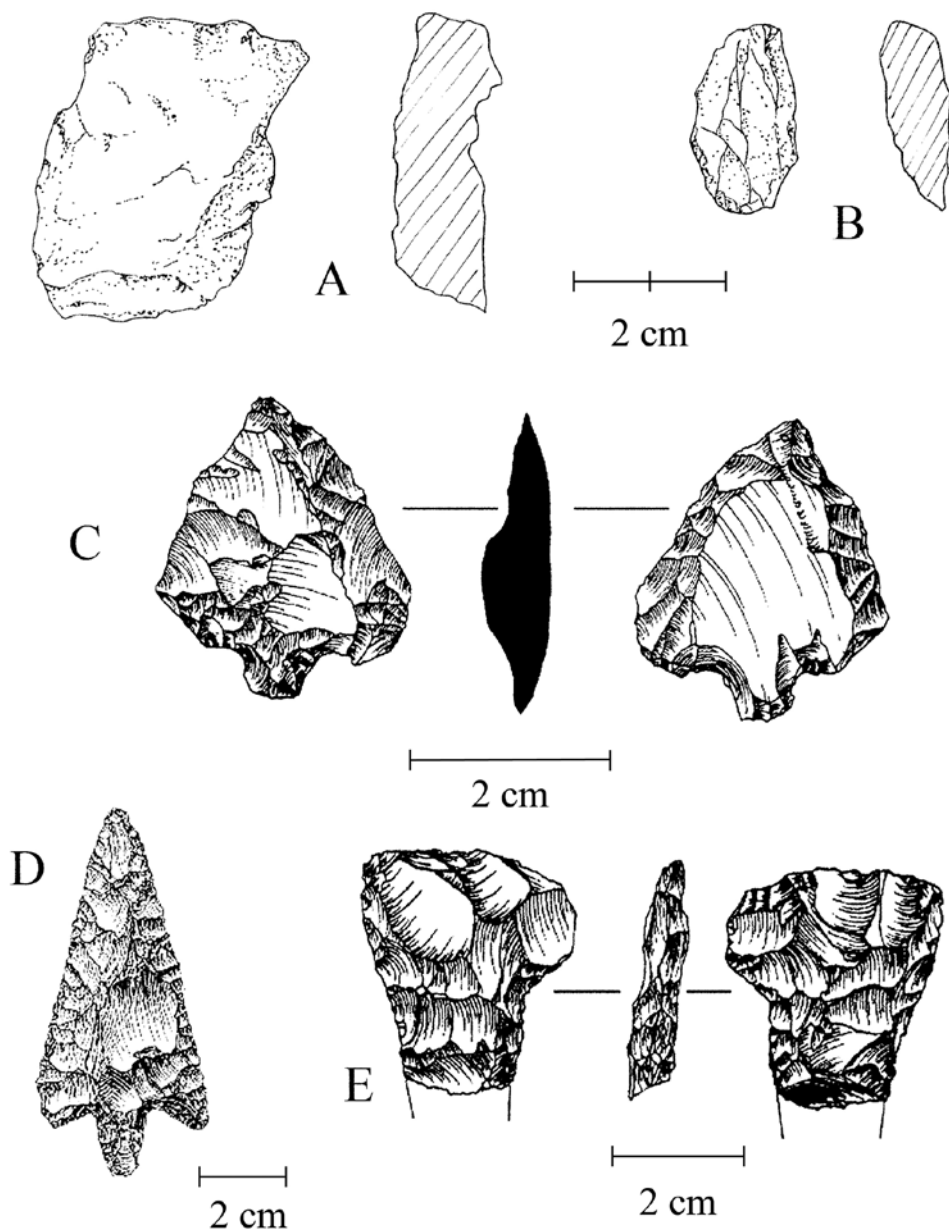

Fig. 3. Lithic tools from Amazonia A, B – Alaka, C, E – Caverna de Pedra Pintada, D – Tapajós (after Oliver 2008; Plew 2005; Roosevelt *et al.* 1996).

Ryc. 3. Narzędzia kamienne z Amazonii. A, B – Alaka, C, E – Caverna de Pedra Pintada, D – Tapajós (za Oliver 2008; Plew 2005; Roosevelt *in.* 1996).

hunting, as well as the intensive exploitation of aquatic resources in Holocene (Roosevelt 1995).

The earliest pre-ceramic occupation at the Brazil-Columbia border is at Peña Roja on the Rio Caquetá. Radiocarbon dates place the settlement in the period *ca.* 9119–8200 BC (Oliver 2008, 198). The inhabitants were hunter-gatherers who sometimes supplemented their diet with products from nearby gardens (Posey 1994, 271–86). Archaeobotanical studies offer interesting data on climate change in this region. Some 10 000 years ago, at the transition from late Pleistocene to early Holocene, a humid, warmer period started. Another change took place between 9000 and 8000 years ago, when the climate was still warm though less humid (Meggers 1979), while the period from 6500 to 4000 years ago was characterised by increased humidity.

There is a gap in the archaeological record of Amazonia between 9800 years ago and the appearance of the first sites with pottery (*ca.* 8000 years ago). The lack of archaeological sites from this period is explained by a rise in water level which flooded the late Pleistocene sites.

The earliest Ceramic sites

Until recently it has been assumed that the earliest pottery in the New World was at sites in Ecuador (Valdivia) and Columbia (Puerto Hormiga and Monsu). However, the most recent research indicates that the earliest vessels appeared in Amazonia (Caverna da Pedra Pintada, Taperinha; Fig. 4) as early as 8000 and 7000 years ago (Roosevelt 1995, 123). Pottery also appeared in lower Amazonia on the Guiana coast and on the Xingu and Januari rivers, always within midden mounds called *sambaquis* (Neves 2008, 365). The appearance of the earliest pottery on sites with shell mounds is connected with the intensive exploitation of renewable aquatic resources.

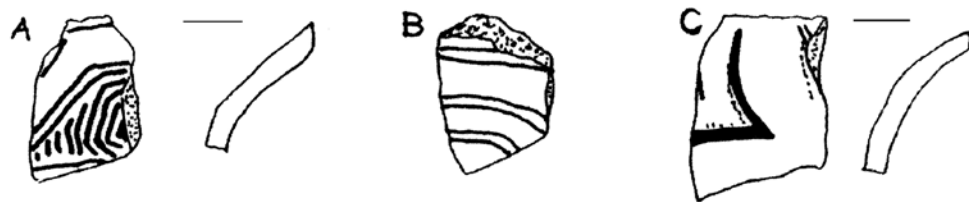
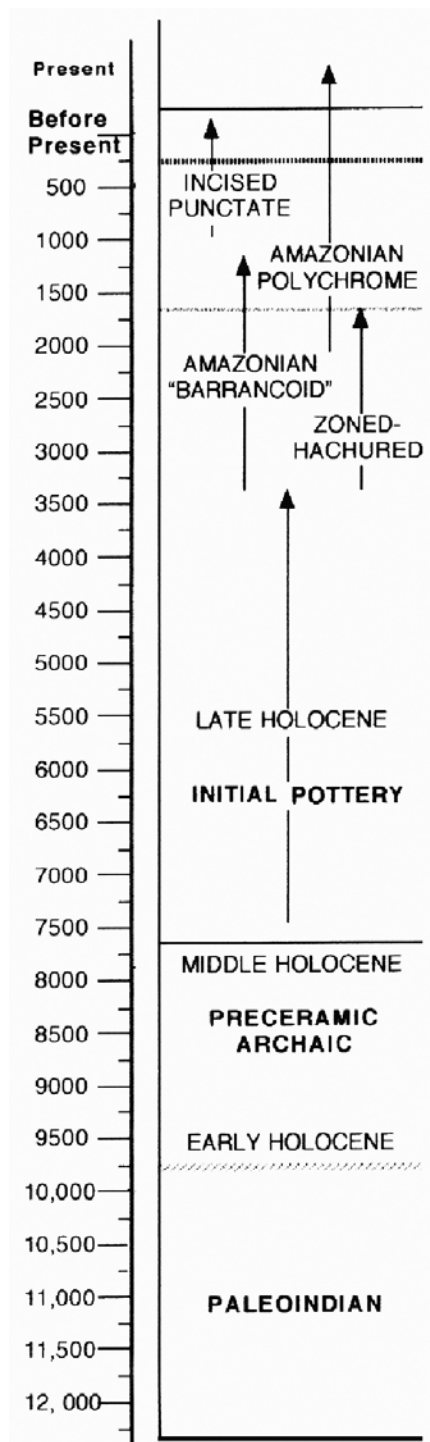

Fig. 4. The earliest pottery from Taperinha (after Roosevelt *et al.* 1991).

Ryc. 4. Najwcześniejsza ceramika odkryta na stanowisku Taperinha (za Roosevelt *i in.* 1991).

Early ceramic complexes are not identical. Pedra Pintada and Taperinha are characterised by relief decoration and sand temper, while the sites on the Jauari and Xingu rivers, on the Atlantic coast and in eastern Guiana, reveal no such decoration and the temper is mostly shell.

Excavations conducted in the 1970s and 1980s on seven *sambaquis* from eastern South America produced over thirty radiocarbon dates for pottery from this region (Roosevelt 1995, 116). Vessels originating in the period between 6000 and 4000 years ago turned out to be 500 or sometimes even 1000 years older than the oldest analogous complexes in Ecuador and Columbia (3000 BC; Lathrap 1970), which had been so far considered to be the earliest in South America.

The appearance of the earliest pottery on sites clustered around Santarém, on other unrelated shell mounds in southern Brazil, as well as in Columbia and Ecuador, suggests an independent development of these complexes. We can therefore assume that the pottery traditions in Amazonia were developing independently in several regions, more or less simultaneously.

Cultural diversity

A thousand years before the Conquest, supra-regional stylistic horizons with elaborate geometric-zoomorphic imagery developed in Lower and Central Amazonia. Decoration types identify four Pan-Amazonian horizons of pottery: Zoned-Hachured Horizon, Incised Rim Horizon, Amazonian Polychrome Horizon and Incised-Punctuate Horizon (Neves 2008,

Fig. 5. Cultural diversity in Amazonia (after Oliver 2008, 200).

Ryc. 5. Zróżnicowanie kulturowe w Amazonii (za Oliver 2008, 200).

365; Fig. 5). This division, and the changes in decoration and style of ceramic vessels, are the foundations for the entire Amazonian chronology. “Horizons” and “styles”, used interchangeably, are the equivalent of terms such as “traditions” or “complexes” used by European archaeologists. Therefore, a “horizon” should not be identified with a particular archaeological culture, but rather be regarded as a manifestation of stylistic (and perhaps ideological; Fig. 6) patterns spreading

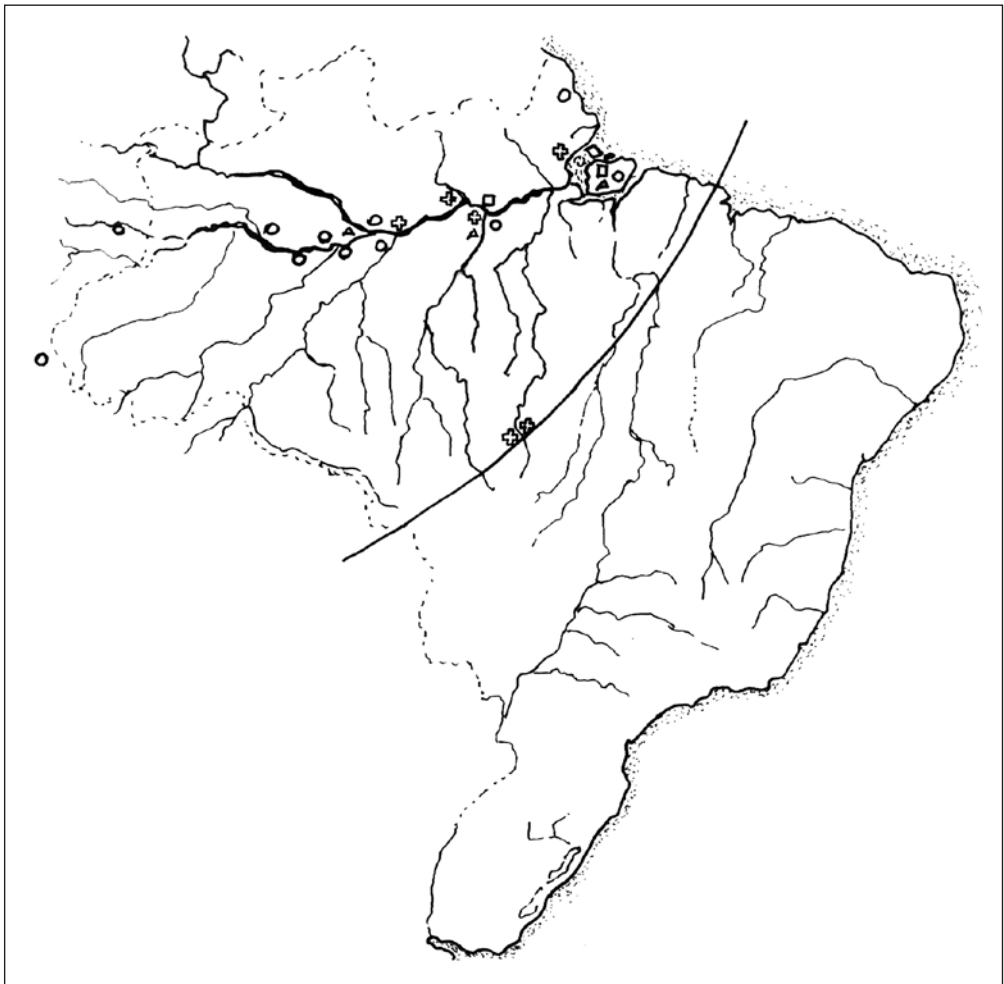

Fig. 6. Dispersion of ceramic traditions: ■ Zoned hachure, • Amazonian Polychrome, ▲ Incised Rim, + Incised and Punctate.

Ryc. 6. Rozprzestrzenienie horyzontów ceramicznych: ■ Horyzont Kreskowania Strefowego, • Horyzont Amazońskich Naczyn Polichromowanych, ▲ Horyzont Nacinanych Wylewów, + Horyzont Nacinania i Kropkowania.

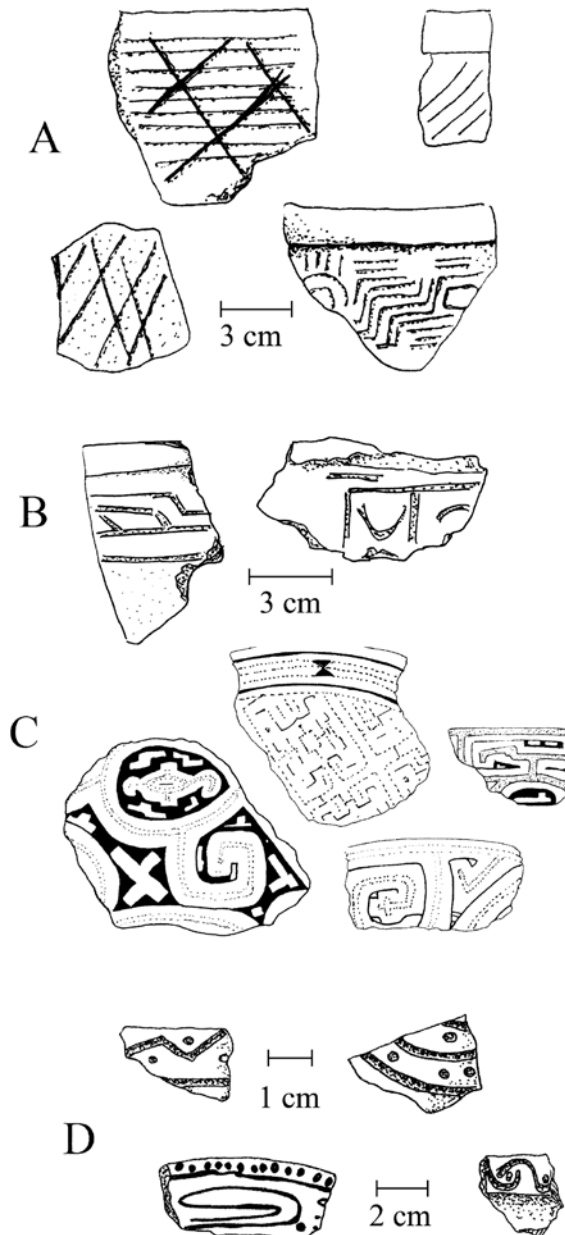

Fig. 7. Variation of pottery decoration – ceramic traditions (after Meggers & Evans 1957; Plew 2005): A – Zoned hachure, B – Amazonian Polychrome C – Incised Rim D – Incised and Punctate.

Ryc. 7. Zróżnicowanie dekoracji naczyń – horyzonty ceramiczne (za Meggers i Evans 1957; Plew 2005): A – Horyzont Kreskowania Strefowego, B – Horyzont Amazońskich Naczyń Polichromowanych, C – Horyzont Nacinanych Wylewów, D – Horyzont Nacinania i Kropkowania.

across Amazonia. At present, we cannot be sure whether the cultures representing these horizons developed from earlier local traditions or were introduced by migration. The fact remains that during this time the subsistence patterns changed as hunting and gathering was replaced by agriculture supplemented with hunting-gathering-fishing. In some parts of Amazonia, considerable changes also occurred in the organisation, size and function of indigenous societies, which led to the development of chiefdoms (Roosevelt 1993, 259).

The earliest horizon, the Zone-Hachured Horizon (Fig. 7A), appeared on the lower Amazon river *ca.* 1400 BC (Fiedel 2003, 204). Its place of origin is difficult to identify, but it is best represented in the materials from Marajó Island (1400–910 BC; Evans, Meggers 1957; Simões 1969).

In the 5th century AD, large sites with pottery attributed to the Incised Rim Horizon developed in central Amazonia (Fig. 7B). Diagnostic traits of this style are vessel decoration with incised curved ornaments and modelled reliefs of animals or human faces (*adornos*).

In the first millennium AD, two processes characterised central Amazonia: development of local cultural traditions and a significant demographic growth. At the beginning of the second millennium AD a new cultural-chronological tradition emerged, which replaced the Incised Rim pottery with new vessels representing the Amazonian Polychrome (Fig. 7C). This was the first stylistic tradition to be present in practically the whole of Amazonia, from the eastern Andean slopes in Peru, Ecuador and Columbia to the eastern coasts of Brasilia. The tradition is represented by complexes such as Marajoara (Marajó Island), Guarita (central Amazonia), Aristé (state of Amapa), Rio Napo (Ecuador) and Araracuara (on the Rio Caqueta, Columbia; Evans, Meggers 1957; Roosevelt *et al.* 1991; 1999; Schaan 2004). The Polychrome horizon brought a real explosion of decoration motifs. Vessels with red and/or black motifs painted against a white background are the diagnostic form for this horizon and are known from the whole of Amazonia. Relief decoration, incision, modelling and grooving also appear. The earliest Amazonian Polychrome vessels come from the sites on the upper Madeira (250 AD) and from Marajó Island (400 AD; Boomert 2004, 259; Roosevelt 1991, 313–314; Schaan 2001, 1570).

According to Meggers and Evans, the Amazonian Polychrome was followed by the Incised-Punctuate Horizon (Fig. 7D), which began in

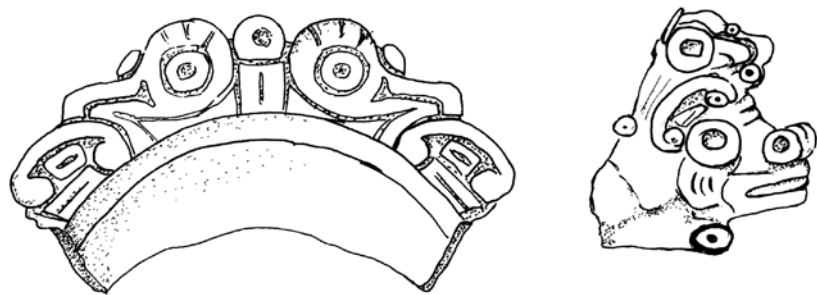

Fig. 8. Modeled decorations of Barrancoid pottery (after Oliver 2008).

Ryc. 8. Plastyczna dekoracja naczyń Barrancoid (za Oliver 2008).

the early first millennium AD (Roosevelt 1999). Traditionally with the sites of this horizon were associated anthropomorphic stone figurines (McEwan 2001, Barreto, Machado 2001; Neves 2001) and small stone amulets of anthropomorphic or zoomorphic form, called *muiraquitãs*. These objects are widespread in Amazonia and in the northern part of South America (Neves 2008, 369), though the beginnings of this tradition are obscure. Many features of the pottery (modelling, incisions) are shared with early complexes from northern South America – San Jacinto 1, Puerto Hormiga, Valdivia (Oyuela-Caycedo 1995; Neves 2008), with the Incised Rim Horizon of Amazonia and with Barrancoid pottery on the Orinoco (Fig. 8; Neves 2008). However, the closest parallels come from the Arauquinoid pottery (400–1400 AD) from the Middle Orinoco and on the coasts of Surinam and French Guiana (Rostain, Versteeg 2004, 239).

Anthropological and linguistic data

The chronology, origin and ethnicity of Amazonian Horizons has been hotly debated by archaeologists since the 1960s. This was a period of unprecedented cultural and ethno-linguistic transformations. It is usually assumed that migrations of groups speaking various languages were strongly reflected in the imagery of Amazonian pottery (Lathrap 1970), and that by studying the style and representations on pottery we can trace the direction of those population movements.

It has been initially assumed that the Incised Rim Horizon developed from local traditions. However, this theory is now heavily criticised. Supporters of Central-Amazonian origins argue that the population using incised decoration migrated from central Amazonia towards the Rio Negro, Orinoco and Caribbean – a process supposedly reflected in the archaeological record by the pottery on the Orinoco (Barrancoid; Lathrap 1970). In their opinion, the Barrancoid horizon developed from the earlier tradition of the Incised Rim. However, archaeological evidence contradicts this view, establishing that the Barrancoid sites in the Orinoco basin are earlier than the Incised Rim sites on the central Amazon (Neves 2008). On the other hand, a striking similarity between the two complexes should not be ignored, and perhaps a Central-Amazon origin should be rejected in favour of the view proposed by Meggers, who sought the origins of this early pottery in northern Columbia (Neves 2008, 367).

We do not know what ethnic and political processes led to the emergence of the Amazonian Polychrome Horizon. Lathrap, Brochado and Oliver suggest that the development and spread of the Amazonian Polychrome was due to migration of a single ethnic or linguistic group. Whitehead (1994) refutes this explanation, claiming that around the 14th–15th century Amazonia was multi-ethnic and that connecting the expansion of polychrome decoration with migration of a single linguistic group is highly problematic. On the other hand, it is argued that in this period Amazonia witnessed major migratory movements (Arawak, Tupi-Guarani), each of which brought about changes in material culture (Neves 2008, 368). As the appearance of Polychrome pottery correlates with the development of agriculture and the intensified construction of raised fields, researchers suggest that the early Amazonian Polychrome migration was responsible for the introduction of manioc and peach-palm cultivation by populations of the Tupi linguistic group about 2500 years ago (Neves 2008, 369).

The Incised-Punctuate Horizon and the Arauquinoid pottery on the Orinoco are supposed to be local manifestations of the karibi speaking population spreading in the early first millennium AD (Neves 2008, 370).

Pan-Amazonian traditions – earthen constructions

Indigenous systems of exploitation of the natural environment have a long tradition in South America. From the beginning, the tropical landscape was exploited and modified by prehistoric societies, and in the Andes, Peru and Bolivia, traces of landscape modification and the remains of large-scale engineering such as irrigation, terracing, gardens and raised fields extend over vast areas. Today they are mostly unused and neglected, but this is not the case in Amazonia, where they are used by the present day inhabitants.

In the 1960s scholars were confronted by the first information on the remains of large earthen constructions found throughout Amazonia. The remains testified to intensive pre-Columbian agriculture, management of aquatic resources, horticulture, construction of raised fields, terracing, and substantial transformations of the landscape (ditches, dykes, canals, wells, ponds, causeways, mounds). The majority of earthen constructions date to the first millennium AD, but there are also some that date to as early as 1000 BC (Erickson 2008, 163).

Among the most impressive examples of landscape engineering are large earthen platforms elevated above the seasonally flooded savannas. These are the so-called raised fields, known from various regions of Amazonia, Bolivia, Columbia, Brazil, Venezuela, Ecuador and the Guianas. In the Llanos de Mojos region (south-west Amazon basin) covering over 77 000 km², there were more than 12 000 hectares of farming fields and canals (Erickson 1994). Prehistoric societies built special platforms elevated above the water level, surrounded with ditches that accumulated water during flood. The aim was to concentrate nutrients (Rostain 2008). The structures differ in size (their length ranges from 50 cm to 5 m) and shape. Bio-archaeological investigation of these fields suggests diverse functions, including soil drainage, improving the conditions for corn farming, water management (drainage and irrigation) and production of nutrients for plants.

Monumental earthen mounds are a Pan-Amazonian phenomenon, too. Apart from the Brazilian part of Amazonia, the remains of such structures are also known from Columbian Amazonia, Ecuador, Uruguay and the Guianas (Erickson 2008). Mounds were erected by heaping up layers of soil or by accumulation of refuse from ruined buildings, and many such earthworks contain high percentages of pot-

tery sherds. The structures played numerous functions: residential, ceremonial, and even defensive. Large cemeteries were discovered on the mounds, with burials in lavishly decorated ceramic urns. To avoid seasonal inundation, mounds were raised high above the flood line. They often formed clusters of 20–40 mounds, sometimes situated close to watercourses, ponds or lakes in locations that might give elites permanent access to aquatic resources (Schaan 2008, 345). The investigation of some of the Amazonian clusters indicates that they could accommodate several thousand people (Roosevelt 1993, 274).

The scale of the Amazonian earthworks is one of many proofs for the existence of numerous societies as described by Carvajal. The widespread appearance of the same type of construction suggests a Pan-Amazonian tradition.

Case study – Marajó Island

For more than 1000 years a culture flourished on Marajó Island (49,606 km²) at the mouth of the Amazon, which Anna Roosevelt referred to as “one of the outstanding indigenous achievements of the New World” (Mann 2008, 382).

It is difficult to identify the period when the first settlers arrived since the evidence for early settlement is incomplete. Most likely, the first societies (whose subsistence relied on marine resources) settled there between 2400 and 700 BC (Schaan 2004, 84). According to ethno-historical sources, at the eve of Europeans contact Marajó Island was inhabited by several unrelated Indian Nations, generally called *Nheengaíbas*, who lived on the “islands on savannas” (mounds; Schaan 2004, 146). They were organized in 29 different social groups, each one led by a warrior chief. The existence of such groups is interpreted as an evidence for the development of chiefdoms. Schaan claims that *Nheengaíbas* were the ethno-historical equivalent of the Marajoara community in the latest phase of its development (Schaan 2004, 147).

Working from seriation of pottery Evans and Meggers (1957) identified five chronological phases for the region. Only one of them, Marajoara (400–1350 AD), represented a high level of socio-political development and was characterised by population growth. It was during this phase that the tradition of building earthen constructions began. Complex institutionalised social structures and social stratification

developed, which led to transformations in settlement patterns. From that moment, every aggregation of mounds was associated with at least one ceremonial mound. To avoid seasonal flooding, mounds were raised high over the water level by successively heaping up the layers of soil. The average height of such structures was between 10 and 12 m (Schaan 2008, 339). The mounds were part of a larger, more sophisticated system of earthworks constructed to control river resources and intensify fishing (Shaan 2004). Together with canals, weirs and dams, the earthen embankments lay close to watercourses and lakes. Access to aquatic resources was key to the development of chiefdoms (Roosevelt 1991, 2–4). The size of mounds and the diversity of burials and grave goods in the Marajoara cultures suggest a high level of social and religious development (Roosevelt 1991; Schaan 2001).

In the debate over the presence (or absence) of chiefdoms in Amazonia, one of the most often quoted examples is the Camutins cluster (Fig. 9). The hierarchical Camutins society was divided into elites and common people. Social status was reflected in the access to and control of natural resources, and access to the supernatural world and to prestige goods (Schaan 2004, 393). Camutins subsistence relied heavily on intensive exploitation of aquatic resources. While the elites controlled the access to fish and aquatic mammals, other products were probably acquired by commoners. This situation might create interdependence between the privileged social classes and those of the lower social status. The political and ceremonial core was represented by clusters of earthen mounds. “Elite” mounds were built next to ponds and weirs, and the others were hierarchically arranged at some distance. Power was most likely in the hands of a single kin group. Exercising control over aquatic resources included some ideological manipulation to legitimize social stratification. Religious systems played an important role in the organisation of labour. The construction of earthworks and labour mobilisation were not a single episode. Administration of water resources, digging of ponds, building dams, dykes or mounds were long lasting activities. Specialised labour is often considered to be one of the markers of chiefdoms. It is not the case with the Camutins. Pottery was manufactured rather locally, within households, and even though some more refined vessels are interpreted as being produced by specialised potters, it was only a seasonal, prestige activity.

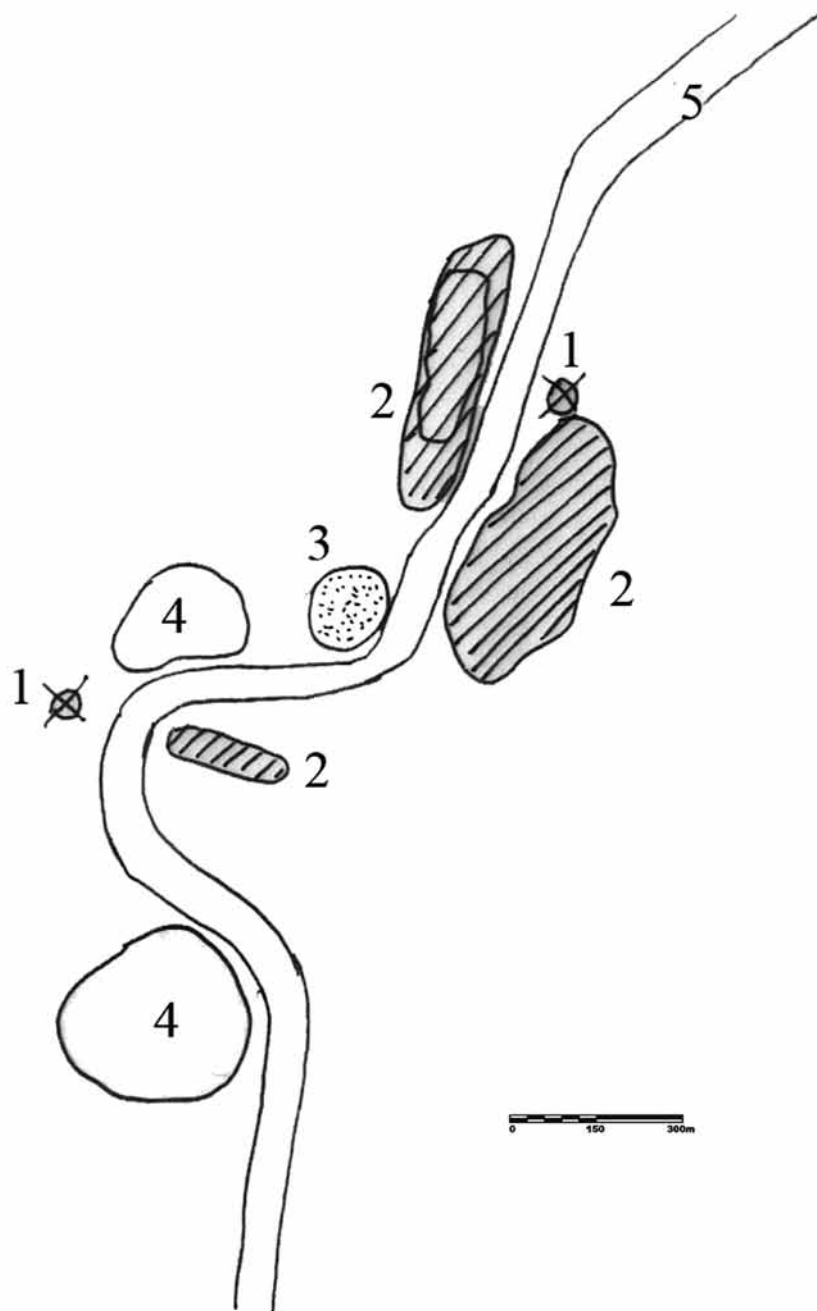

Fig. 9. Camutins. Hierarchical disposition of the mounds (after Schaan 2004). 1 – well, 2 – elite/ceremonial mounds, 3 – habitation mounds, 4 – pond, 5 – Rio Camutins.

Ryc. 9. Przykład hierarchicznego układu kopców (za Schaan 2004). 1 – studnia, 2 – kopców elit/ceremonialny, 3 – kopiec mieszkalny, 4 – sadzawka, 5 – Rio Camutins.

Fig. 10. Anthropomorphical funerary urn Marajoara (after Roosevelt 1993; Schaen 2001). Diameter 29 cm.

Ryc. 10. Antropomorficzna urna Marajoara (za Roosevelt 1993; Schaen 2001). Średnica 29 cm.

The Marajoara people buried their dead according to their social status and gender. The deceased were interred in urns placed in pits in the floors of houses or temples (Fig. 10). The urns were covered with lids or inverted bowls. They were not covered with soil and remained visible (Schaen 2001; 2008). The urns were buried with other ceramic objects, such as stools, figurines (Fig. 11 A) and miniature vessels. Sometimes they were accompanied by stone artefacts such as axes or amulets. The urns discovered in smaller mounds are smaller and less elaborately decorated. Anthropological analogies suggest that the urns from one mound represented a particular family. One of the oldest urns from Marajó Island contains the remains of a 10-year-old boy along with a stone battle-axe and stone beads. This is interesting because there is no natural stone on Marajó Island. The grave goods may thus be regarded firstly, as proof of long-distance exchange with the mainland and secondly, as indicating high rank of the deceased child. This implies that high social position of an individual might be hereditary (Schaen 2001, 349).

The anthropological analysis of human bones reveals a considerable number of female burials. According to Roosevelt (1991) this is the evidence of their high position in the Marajoara culture and may

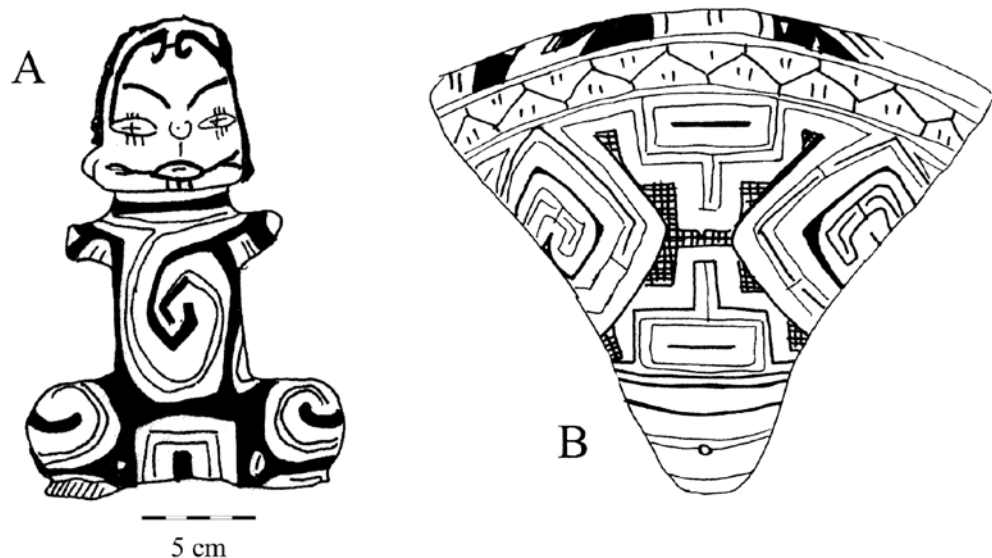

Fig. 11. Ceramic artifacts from Marajó (after Roosevelt 1993; Schaan 2008): A – figurine, B – tanga, 14 cm.

Ryc. 11. Ceramiczne przedmioty z Marajó (za Roosevelt 1993; Schaan 2008): A – figurka, B – tanga.

suggest a matrilineal genealogy. Iconographic studies confirm the significant role of women. The representation of female's body is usually accompanied by zoomorphic motifs, and the frequency of representations may indicate their prominent role in rituals. Roosevelt suggests that the representations on urns were linked with rebirth and the entrance of the deceased to the afterlife (Schaan 2001, 120). Another ritual object that is associated with women is *tanga* (Fig. 11 B).

Rich iconography plays an important role in understanding the nature of Marajó societies (Roosevelt 1991, 79–94). One of the most characteristic and common motifs are snakes, connected with the so-called ancestral snake that links the world of the living with that of the ancestors (Schaan 2001, 116).

Ceramic objects of the Marajoara refer to ancestor worship and the strong belief in the afterlife. Their association with burial urns at habitation sites testifies to the importance of this veneration.

Population of Amazonia in pre-Columbian times

Attempts to estimate the size of indigenous populations provokes controversy. One of the proofs of the existence of populous societies is the accounts of conquistadors and travellers. The archaeological evidence also confirms large-scale settlement in some areas, especially in upper and central Amazonia (Neves, *et al.* 2003; 2008; Petersen *et al.* 2001), on the lower Tapajós (Roosevelt 1980; Woods *et al.* 2010), on Marajó Island (Evans, Meggers 1957; Roosevelt 1991; Schaan 2004), on the upper Xingu (Heckenberger *et al.* 1999; Heckenberger 2005) and also on the savannas of Llanos de Mojós (Erickson 2001a; 2001b; 2008). Their appearance over such a vast area demands a revision of previous population estimates. However, there is no agreement among scholars as to the number of inhabitants of pre-Columbian Amazonia. Major differences arise not only from using different sources, but also from applying different methods of calculation (Table 1). Two tendencies may be traced in the approach to the Amazonian demography. Underestimating the population size was typical of the 1940s and 1950s, and was based on the so-called “subtractive method”, which assumed only small differences between the past and present Indian populations, not taking into account the effect of the Conquest (Kroeber 1939; Kairski 1999, 75). In the 1960s and 1970s, the “additive method” came to prominence, with its tendency to overestimate the size of pre-Columbian societies in Amazonia (Denevan 1992; Kairski 1999, 75).

Table 1. South American population (after Denevan 1992; Newson 1996; Woods *et al.* 2010).

Tabela 1. Populacja Ameryki Południowej według różnych źródeł (za Denevan 1992; Newson 1996; Woods *i in.* 2010).

Kroeber (1939)	4,000,000	South America Ameryka Południowa
Myers (1988)	10,000,000	Upper Amazon Górna Amazonka
Denevan (1976)	5,100,000	Amazonia
Denevan (1992)	5,664,000	Amazonia
Denevan (2003)	5,000,000–6,000,000	Amazonia
Hemming (1978)	1,030,000	Brazilian Amazon Amazonia brazylijska
Hemming (1978)	2,431,000	Brazil
Galvão (1976)	2,000,000	Brazil
Steward (1949)	1,100,000	Brazil

The population density of the Amazonian lowlands has been studied for many years by William Denevan, a geographer and historian of ecology from the University of Wisconsin. By adding the populations of particular habitats and taking into account the resources available in particular environments, he arrived at the population density of circa 0.59 person/km² for the whole of Amazonia (5.75 million people; Denevan 2003, 177). In his 1976 paper Denevan revised his estimate to 0.7 person/km², which would give the population of 6.8 million people (Denevan 1992, 230, 234). Over the following years his estimates changed several times. At present, Denevan has dismissed his method of estimating population density stating that *“since 1965 I have made several attempts to estimate the native population of Amazonia in 1492. My method was to determine rough habitat densities, which project to totals for Greater Amazonia of from 5.1 to 6.8 million. I now reject this method, given that the denser populations were mostly clustered rather than evenly dispersed. I nevertheless still believe that a total of at least 5 to 6 million is reasonable”* (Denevan 2003, 186–187).

On the other hand, scholars such as Myers emphasize the devastating impact of the Conquest and argue that the estimates for the Amazonian population should be considerably higher. He attempts to reconstruct the population of some native societies on the upper Amazon using the disease-mortality model, which explains the tremendous mortality rate by the episodes of particular diseases. Using this method, Myers calculated the population of the province of Minas alone to be 10 million (Newson 1996, 8).

A limited number of publications on Amazonian demography imposes serious limitations, both from the academic and practical point of view. Of necessity, the studies are based mainly on late ethno-historical sources and on contemporary ethnographic research.

The causes of demographic changes in Amazonia

The data presented above, which testify to the existence of populous pre-Columbian societies in Amazonia, conflict with the levels of contemporary populations. This stems from the fact that, in the past, native groups were exposed to various factors that reduced their population, such as epidemics of dysentery, diphtheria, plague, influenza, whooping cough, malaria, measles, smallpox, chickenpox, polio,

typhus, mumps, viral encephalitis or yellow fever (Kairski 1999, 89). Historical sources mention at least two pandemics of smallpox. Lack of genetic resistance to infectious diseases introduced by the “white man” resulted in an enormous death toll from epidemics. The catastrophic impact of epidemics can be illustrated by the pandemic of measles in the late 1850s, which decimated the Kayapó Indians, killing 34% of the population within two weeks (Kairski 1999, 89). Dangerous diseases spread very rapidly and, in some regions, travelled far in advance of the actual presence of Europeans. It has been estimated that pandemics might have killed between a third and half of the indigenous population (Newson 1996, 15).

Another cause of depopulation was the colonisation itself and slave raids, which took thousands of natives from all over Amazonia in the 17th and 18th centuries. It has been estimated that the indigenous Amazonian population was reduced by a ratio of 3-5:1 by the mid 17th century (Hern 1994, 124). Settlers arriving in new territories, attracted by vast arable lands and abundance of natural resources, drove the Indians out of the best land, murdering them or using them as a cheap labour force. These systematic atrocities of “colonisation”, resembling ethnic cleansing, caused the death of thousands Brazilian Indians in the 17th century (Hemming 1978).

The next disaster for indigenous population came during the rubber boom (1870–1916) with ensuing cruelties, terror and exploitation. The estimates indicate that during the “rubber rush” tens of thousands died from malnutrition, slave labour or were simply murdered, and some Indian groups have become extinct.

Tribal structures or chiefdoms? Socio-political organisation of Amazonia

The appearance and development of complex socio-political structures in the Amazonian lowlands has been debated by historians examining the relationship between human populations and environment. For years the character of these societies has been fiercely debated by anthropologists and archaeologists interested in Amazonian studies (Carneiro 1988; Heckenberger 2003; Lathrap 1970; Meggers 1954, 1971; Neves 2008; Roosevelt 1980, 1991; Whitehead 1994; Viveiros de Castro 1996; Villamarin 2000, 623). Cultural ecology on the one hand,

and history of ecology on the other, offer two different views on cultural evolution of indigenous societies of Amazonia (Schaan 2004, 1). If complex social structures truly existed, what was their origin, boundaries, and how did they evolve? An answer to these questions may come from ethno-historical sources and archaeological remains of Amazonian settlers of pre-Columbian era. Numerous scholars have attempted to synthesise cultural development or the hypotheses concerning the evolution of social systems (Carneiro 1970; 1982; 1988; Evans, Meggers 1957; Lathrap 1970; Meggers 1954; Roosevelt 1980, 1991; Schaan 2004, 8), drawing on ethnological, ethno-historical, ecological and archaeological sources (Meggers 1954; Heckenberger 2003 a; Roosevelt 1980; 1991; 1999). The basic problem in the studies on the origins of complex social systems is the lack of an adequate theory accepted by the majority of scholars.

Modern social sciences, including history, propose various theories on the origin, character, transformations and fall of complex social systems. According to unilinear theories of development or evolution (such as Marxism, neo-evolutionism, modernistic theories) human culture evolves from local, primitive hunting-gathering groups to more complex societies. On the other hand, civilisational theories maintain that there is no single, unified history of the world. Rather there are many different centres of human activity that represent qualitatively different stages of what Gordon Childe called *civilisation* (Kradin 2002, 372). Finally, somewhere in between these two extremes come multilinear theories of social evolution. They assume several possible paths of socio-political transformations, of which some may lead to the appearance of more advanced societies, while other end at the tribal stage only (Kradin 2002, 368). This lack of theoretical consensus shows how difficult it is to attribute stages of social evolution, especially for societies that have left no written accounts.

Ethno-historical sources clearly point to the existence of advanced socio-political structures in some parts of Amazonia at the beginning of the contact period. Large chiefdoms, with their dense hierarchical settlement, central places, territorial boundaries correlated with political jurisdiction of overlords or caciques, specialised crafts or long-distance trade routes, evidence cultural attributes typical of complex social structures. Despite the disagreement among scholars about the origin and nature of these societies there is no doubt to their existen-

ce. If they were not tribal groups, what stage of development did they represent? Chroniclers do not give a clear answer to this question. Using ethnographic analogies Roosevelt interprets them as complex chiefdoms or even primitive states (Roosevelt 1993, 260).

Silva Santisteban (1997, 22) argues that monumental constructions and the enormous workload needed to build them are clear proof of state-like organisation (Silva Santisteban 1997, 101). It seems, however, that monumental architecture (including earthen constructions) precedes the development of states, and that pre-state societies were able to organise work and build large, monumental complexes. Here, one should emphasise the religious organisation of labour rather than the rule of a single individual. If we take into consideration the remaining attributes typical of complex, socially stratified structures representing a high level of cultural and socio-political development, then Amazonian societies should be described as chiefdoms. This term was introduced to describe societies characterised by regional organisation under permanent centralised rule, and encompassing numerous smaller political units. Although this minimalist concept, based entirely on political criteria, has attracted widespread criticism, it nevertheless proved to be particularly useful for Amazonia in the context of the regional, hierarchical societies described by the chroniclers. This fits within the results of archaeological research which reveal distinct hierarchy of settlement (Heckenberger 2009), differences in social status, and appearance of overlords. Chiefdoms are often supposed to be formed in societies whose economy is based on intensive farming. The fact that the economy of Amazonian societies only relied on agriculture marginally has been considered by some scholars to be an argument against the existence of chiefdoms (Meggers 1954). However, the archaeological remains of large-scale irrigation and farming terraces indicate an agricultural society, so this criterion is met. Such impressive projects required an enormous effort of a whole population (Cook 2004, 28). The archaeological record indicates that in both Americas complex societies emerged long before the first large-scale irrigation works (Roosevelt 1999, 266).

The belief that chiefdoms could only develop within agricultural systems and sophisticated systems of canals and irrigation was shaken in 1975 with the appearance of Moseley's theory – *Maritime Foundations of Andean Civilization*. It assumed that large settled societies of

the Andes based their subsistence on exploitation of marine resources, which enabled the early fishing societies to develop complex socio-political organisms. Such an economy was sufficient to achieve a high stage of development and to create monumental architecture (Stanish 2001, 47). Amazonian societies might also depend on river resources. Abundance of fish, aquatic mammals and reptiles provided favourable conditions for population growth and for stable, long-lasting development.

The accounts of chroniclers and early travellers, corroborated by archaeological research and ethnographical parallels, testify to the existence of societies much more complex than tribal structures. Although there is still some controversy about the level of their socio-political development, we should accept that we are dealing with the traces of something definitely more sophisticated than contemporary native settlement. The most recent studies of cultural evolution in various environments have identified new economic factors affecting this process, which may not necessarily have been taken into account previously. One should emphasise that hunting and gathering were still important in the economy of early chiefdoms. However, fisheries played the major role (Roosevelt 1999, 265).

Summary

For many years Amazonia has evoked images of impenetrable jungle full of Stone Age savages. Until recently it has been claimed that the civilisations similar to the great cultures on the Euphrates, Tigris, or Nile could not have developed in dense tropical forest. Therefore it is no surprise that Amazonia has always languished at the periphery of contemporary archaeology, being a *terra incognita* on the prehistoric world map. However, recent results are beginning to change this picture, and it seems that this previously neglected region was a significant cultural area.

Unfortunately, the archaeology of Amazonia is still poorly represented in the Polish literature. We lack comprehensive studies and analyses of macro- and micro-scale processes, and access to foreign publications also poses some problems. This paper aims to fill this gap in the Polish archaeological literature. Drawing on the results of archaeological, anthropological and environmental studies, I have tried

to introduce and characterise the pre-European communities of the Brazilian Amazonia and demonstrate that complex societies could develop in tropical forest.

The subject that I have chosen was intended as an introduction to the issue of the Amazonian Cultural Area and the matter of debate.

The new picture of Amazonia that is beginning to emerge contrasts dramatically with the earlier conceptions. Many perceived Amazonia as a resource-poor environment, a “counterfeit paradise” (Meggers 1971). Complex prehistoric societies were attributed to intrusions from other populations, mainly from the central Andes (Roosevelt 1999, 308). The typical lifeways and subsistence of Amazonian Indians (i.e. small groups living in independent egalitarian communities and villages) were referred to historical times as the product of degenerated Andean culture (Meggers 1954; Meggers 1971; Roosevelt 1999, 308). Other scholars argued that Amazonia was a densely populated environment which was a centre of cultural innovations (Lathrap 1970). It remains difficult to evaluate the arguments due to inadequate archaeological research. Contrary to previous interpretations, tropical Amazonian lowlands were settled roughly at the same time as the Andes, and they too were an important cultural area.

We are only beginning to understand the Amazonian past, and the huge potential of the region still remains unexplored. Over time, forest covered the archaeological remains, hiding from the world a most beautiful and mighty past.

References

- Barreto C. and Machado J. 2001. Exploring the Amazon, Explaining the Unknown: Views from the Past. In C. McEwan, C. Barreto and E. G. Neves (eds.), *Unknown Amazon. Culture in Nature in Ancient Brazil*. London, 232–251.
- Boomert A. 2004. Koriabo and the Polychrome Tradition: the late-prehistoric era between Orinoco and Amazon mouths. In A. Delpuech and C. L. Hofman (eds.), *Large Ceramic Age Societies in the Eastern Caribbean* (= *British Archaeological Reports. International Series 1273. Paris Monographs in American Archaeology 14*). Oxford, 251–266.
- Buchowski M. 1997. Wspólnota interpretacyjna: czy archeologia jest potrzebna antropologii? In J. Ostoję Zagórski (ed.), *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka*. Poznań, 52–64.
- Carneiro R. L. 1970. A Theory of the Origin of the State. *Science* 169, 733–738.

- Carneiro R. L. 1981. The Chiefdom: Precursor of the State. In G. D. Jones and R. R. Kautz (eds.), *The Transition to Statehood in the New World*. Cambridge, 37–79.
- Carneiro R. L. 1988. The Circumscription Theory. *American Behavioral Scientist* 31(4), 497–511.
- Cook N. D. 2004. *Demographic collapse, Indian Peru 1520–1620* (= *Cambridge Latin American Studies* 41). Cambridge.
- Davies A. 1956 The First Discovery and Exploration of the Amazon in 1498–99. *Transactions and Papers* (Institute of British Geographers) 22, 87–96.
- Denevan W. M. 1992 (1976). The Aboriginal Population of Amazonia. In W. M. Denevan (ed.), *The Native Population of the Americas in 1492*. Madison, 205–234.
- Denevan W. M. 2003. The Native Population of Amazonia in 1492, reconsidered. *Revista de Indias* LXIII (227), 175–188.
- de Oliveira A. E. 1994. The evidence for the Nature of the Process of Indigenous Deculturation and Destabilization in the Brazilian Amazon in the Last Three Hundred Years: Preliminary Data. In A. C. Roosevelt (ed.), *Amazonian Indians from Prehistory to the Present. Anthropological Perspectives*. Tuscon, 95–122.
- Erickson C. L. 1994. *Raised fields as a sustainable agricultural system from Amazonia*. Paper presented during XVIII International Congress of the Latin American Studies Association, March 10–12, Atlanta.
- Erickson C. L. 2001 a. Pre-columbian Fish Farming in the Amazon. *Expedition* 43(2), 7–8.
- Erickson C. L. 2001 b. Pre-Columbian Roads of the Amazon, *Expedition* 43(2), 1–30.
- Erickson C. L. 2008. Amazonia: The Historical Ecology of a Domesticated Landscape. In H. Silverman and W. H. Isbell (eds.), *Handbook of South American Archaeology*, 157–184.
- Evans C. and Meggers B. J. 1957. *Archaeological investigations at the mouth of the Amazon* (= *Smithsonian Institution Bureau of American Ethnology Bulletin* 167). Washington.
- Fiedel S. J. 2003. *Prehistory of the Americas*. Cambridge.
- Grann D. 2010. *Zaginione miasto Z. Amazońska wyprawa tropem zabójczej obsesji*. Warszawa.
- Heckenberger M. J. 2003. Amazonia 1492: Pristine Forest or Cultural Parkland? *Science* 301, 1710–1714.
- Heckenberger M. J. 2005. *The Ecology of Power: Culture, Place and Personhood in the Southern Amazon A.D. 1000–2000*. London.
- Heckenberger M. J. 2009. Zaginione miasta Amazonii. *Świat Nauki*, listopad 2009, 44–52.
- Heckenberger M. J., Petersen J. B. and Neves E. G. 1999. Village size and permanence in Amazonia: Two archaeological examples from Brazil. *Latin American Antiquity* 10(4), 353–376.
- Hemming J. 1978. *Red gold: the conquest of the Brazilian Indians*. London.
- Kairski M. 1999. *Indianie Ameryki Środkowej i Południowej. Demografia, rozmieszczenie, sytuacja etno-kulturowa* (= *Studia i Materiały* 19). Poznań.
- Kradin N. 2002. Nomadism, Evolution, and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development. *Journal of World-System Research* 8, 368–388.

- Kroeber A. L. 1939. *Cultural and Natural Areas of Native North America*. Berkeley.
- Lathrap D. W. 1970. *The Upper Amazon*. Nowy Jork.
- Locke J. 1690 (2005). *Dwa traktaty o rządzie*. Published in digitalized version www.gutenberg.org.
- MacCormack S. 1999. Ethnography in South America: The First Two Hundred Years. In F. Salomon and S. B. Schwartz (eds.), *Cambridge History of the native peoples of the Americas* 3. Cambridge, 96–187.
- Mann C. C. 2008. *1491: Ameryka przed Kolumbem*. Poznań.
- McEwan C. 2001. Seats of Power: Axiality and Access to Invisible Worlds. In C. McEwan, C. Barreto and E. G. Neves (eds.), *Unknown Amazon. Culture in Nature in Ancient Brazil*. London, 176–197.
- Megggers B. J. 1954. Environmental Limitation on the Development of Culture. *American Anthropology. New Series* 56 (5), 801–824.
- Megggers B. J. 1971. *Amazonia: Man and Culture in a Counterfeit Paradise*. Wheeling.
- Megggers B. J. 1979. Climatic Oscillation as a Factor in the Prehistory of Amazonia. *American Antiquity* 44(2), 252–266.
- Neves E. G. 2008. Ecology, Ceramic Chronology and Distribution, Long-term History, and Political Change in the Amazonian Floodplain. In H. Silverman and W. H. Isbell (eds.), *Handbook of South American Archaeology*. New York, 359–380.
- Neves E. G., Barreto C. and Neves E. G. 2001. Introduction. In C. McEwan, C. Barreto and E. G. Neves (eds.), *Unknown Amazon. Culture in Nature in Ancient Brazil*. London, 14–23.
- Neves E. G., Petersen J. B., Bartone R. N. and da Silva C. A. 2003. Historical and Socio-cultural Origins of Amazonian Dark Earths. In J. Lehmann, D. C. Kern, B. Glaser and W. I. Woods (eds.), *Amazonian Dark Earths: Origin, Properties, Management*. Dordrecht, 30–50.
- Newson L. A. 1996. The Population of the Amazon Basin in 1492: A View from the Ecuadorian Headwaters. *Transactions of the Institute of British Geographers (New Series)* 21(1), 5–26.
- Oliver J. R. 2001. The Archaeology of Forest Foraging and Agricultural Production in Amazonia. In C. McEwan, C. Barreto and E. G. Neves (eds.), *Unknown Amazon. Culture in Nature in Ancient Brazil*. London, 50–85.
- Oliver J. R. 2008. The Archaeology of Agriculture in Ancient Amazonia. In H. Silverman and W. H. Isbell (eds.), *Handbook of South American Archaeology*. New York, 185–216.
- Orton J. 2007 (1870). *The Andes and the Amazon*. Charleston.
- Oyuela-Caycedo A. 1995. Rock versus Clay. Evolution of Pottery Technology in the Case of San Jacinto 1, Colombia. In W. K. Barnett and J. W. Hoopes (eds.), *Emergence of pottery. Technology and Innovation in Ancient Societies*. Washington, 133–144.
- Petersen J. B., Neves E. G. and Heckenberger M. J. 2001. Gift from the Past: Terra Preta and the Prehistoric Amerindian Occupation in Amazonia. In C. McEwan, C. Barreto and E. G. Neves (eds.), *Unknown Amazon. Culture in Nature in Ancient Brazil*. London, 86–107.

- Plew M. G. 2005. *The Archaeology of Guyana* (= *British Archaeological Reports. International Series* 1400). Oxford.
- Politis G. 2001. *Foragers of the Amazon. The Last Survivors or the First to Succeed?* In C. McEwan, C. Barreto and E. G. Neves (eds.) *Unknown Amazon. Culture in Nature in Ancient Brazil*. London, 26–49.
- Posey D. A. 1994. Environmental and Social Implications of Pre- and Post-Contact Situations on Brazilian Indians: The Kayapó and a New Amazonian Synthesis. In A. C. Roosevelt (ed.), *Amazonian Indians from Prehistory to the Present. Anthropological Perspectives*. Tuscon, 271–286.
- Roosevelt A. C. 1980. *Parmana. Prehistoric Maize and Manioc Subsistence along the Amazon and Orinoco*. San Diego.
- Roosevelt A. C. 1991. *Moundbuilders of the Amazon : Geophysical Archaeology on Marajó Island, Brazil*. San Diego.
- Roosevelt A. C. 1993. The Rise and Fall of the Amazon Chiefdoms. *L'Homme* 33(126), 255–283.
- Roosevelt A. C. 1995. Early Pottery in the Amazon. Twenty Years of Scholarly Obscurity. In W. K. Barnett and J. W. Hoopes (eds.), *Emergence of pottery. Technology and Innovation in Ancient Societies*. Washington, 115–131.
- Roosevelt A. C. 1999. The Maritime, Highland, Forest Dynamic and the Origins of Complex Culture. In F. Salomon and S. B. Schwartz (eds.), *Cambridge History of the Native peoples of the America* 3(1). Cambridge, 264–349.
- Roosevelt A. C., Housley R. A., Imazio da Silveira, M., Maranca, S. and Johnson, R. 1991. Eight Millennium Pottery from a Prehistoric Shell Midden in the Brazilian Amazon. *Science* 13(254), 1621–1624.
- Roosevelt A. C., Lima da Costa, M., Lopes Machado, C., Michab M., Mercier, N., Valladas, H., Feathers, J., Barnett, W., Imazio da Silveira, M., Henderson, A., Silva, J., Chernoff, B., Reese, D. S.; Holman, J. A.; Toth, N. and Schick K. 1996. Paleoindian Cave Dwellers in the Amazon: The Peopling of the Americas. *Science* 272(5260), 373–384.
- Rostain S. 2008. Agricultural Earthworks on the French Guiana Coast. In H. Silverman and W. H. Isbell (eds.), *Handbook of South American Archaeology*. New York, 217–234.
- Rostain S. and Versteeg A. H. 2004. The Arauquinoid Tradition in the Guianas. In A. Delpuech and C. L. Hofman (eds.), *Large Ceramic Age Societies in the Eastern Caribbean* (= *British Archaeological Reports. International Series* 1273. *Paris Monographs in American Archaeology* 14). Oxford, 233–250.
- Palonka R. 2005. Archaeological, Historical and Ethnographic Sources – Interdisciplinarity of Studies of the Past. *Sprawozdania Archeologiczne* 57, 319–354.
- Schaan D. 2001. Into the Labyrinths of Marajoara Pottery: Status and Cultural Identity in Prehistoric Amazonia. In C. McEwan, C. Barreto and E. G. Neves (eds.), *Unknown Amazon. Culture in Nature in Ancient Brazil*. London, 108–133.
- Schaan D. 2004. *The Camutins chiefdom rise and development of social complexity Marajó island, Brazilian Amazon*. PhD dissertation. Pittsburgh: University of Pittsburgh.

- Schaan D. 2008. The Nonagricultural Chiefdoms of Marajó Island. In H. Silverman and W. H. Isbell (eds.), *Handbook of South American Archaeology*. New York, 339–358.
- Silva S. 1997. *Desarrollo politico en las sociedades de la civilizacion Andina*. Lima.
- Simões M. F. 1969. The Castanheira Site: New Evidence on the Antiquity and History of the Ananatuba Phase (Marajo Island, Brazil). *American Antiquity* 34(4), 402–410.
- Stanish C. 2001. The Origin of State Societies in South America. *Annual Review of Anthropology* 30, 41–64.
- Viveiros de Castro E. 1996. Images of Nature and Society in Amazonian Ethnology. *Annual Review of Anthropology* 25, 179–200.
- Whitehead N. L. 1994. The Ancient Amerindian Polities of the Amazon, Orinoco and Atlantic Coast: A Preliminary Analysis of Their Passage from Antiquity to Extinction. In A. C. Roosevelt (ed.), *Amazonian Indians from Prehistory to the Present. Anthropological Perspectives*. Tuscon, 33–53.
- Whitehead N. L. 1999. Native Peoples Confront Colonial Regimes in Northeastern South America (c. 1500–1900). In F. Salomon and S. B. Schwartz (eds.), *Cambridge History of the native peoples of the Americas* 3. Cambridge, 382–442.
- Woods W. I., Denevan W. M. and Rebellato L. [in press]. Population Estimates for Anthropogenically Enriched Soils (Terra Preta) in Amazonia. In J. Wingard, S. Hayes (eds.) *Living on the Land: The Complex Relationship Between Population and Agriculture in the Americas*. Boulder, University of Colorado Press.

Beata Golińska

Rola źródeł archeologicznych oraz etnohistorycznych w studiach nad pradziejami w Amazonii

„Rozumienie przeszłości zależy nie tylko od nowych danych, ale także od zmieniających się stylów interpretacji” (Buchowski 1997, 58). Rosnąca popularność archeologii, nagromadzenie nowych badań archeologicznych a co za tym idzie pojawienie się nowych informacji doprowadziło do konieczności ich reinterpretacji w oparciu o inne dziedziny nauk humanistycznych. Ze względu na ów stały przyrływ danych, archeologia zmuszona jest do ciągłych poszukiwań nowych dróg rozwoju. Metody raz wypracowane na danym obszarze, nie necessarily sprawdzać się muszą gdzie indziej. Dlatego właśnie tak ważne jest otwarcie się archeologii także na nowe obszary badań. Wyjątkowo widoczne staje się to na gruncie amerykańskim. Specyficzna historia archeologii tego regionu oraz obecność wciąż żyjących potomków danych społeczności wymaga stałego udziału antropologii kulturowej oraz jej subdyscypliny – etnohistorii (bazującej na reinterpretacji źródeł historycznych z perspektywy antropologicznej). Na łamach Sprawozdań Archeologicznych tematykę konieczności współpracy różnych dziedzin humanistyki w badaniach pradziejów poruszał dr Radosław Palonka (2005, 319–354), nie mniej proponuję powrócić do niego raz jeszcze. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie możliwości badań multidyscyplinarnych oraz podkreślenie ich konieczności.

W 1690 roku John Locke w swym dziele „Dwa traktaty o rządzie” napisał (...) *na początku cały świat był Ameryką* (Locke 1690). Ponad trzy stulecia później Amazonia wciąż funkcjonuje w świadomości wielu jako uosobienie przyrody w najczystszej formie, tajemnicza i dzika kraina pełna dzikich Indian rodem z „epoki kamienia”. Historia Amazonii jest jednak znacznie bardziej interesująca i skomplikowana niż do tej pory sądzono, a badania archeologiczne wskazują na istnienie pozostałości po rozbudowanych społecznościach prekolumbijskich. Jednak archeologia lasów tropikalnych, a w szczególności Amazonii zawsze stała na marginesie współczesnej nauki stanowiąc białą plamę na archeologicznej mapie świata. Dzięki najnowszym badaniom region do tej pomijany urasta do rangi ważnego obszaru kulturowego.

Pojęcie Amazonii

Tradycyjnie wywodzi się nazwę Amazonii od wojowniczego plemienia kobiet, które napotkać miał na swojej drodze Francisco de Orellana, który jako jeden z pierwszych Europejczyków, dotarł w te rejony w połowie XVI wieku. Nawiązanie do mitycznych kobiet – wojowniczek, wypalających so-

bie prawą pierś aby umożliwić korzystanie z łuku dało początek nazwie Rio Amazonas (jęz. portugalski). Inni wywodzą nazwę od indiańskiego słowa *amassona* oznaczającego „niszczycieli łodzi” (Orton 2007, 155).

Terminy „Amazonia”, „amazoński las deszczowy” czy „dorzecze Amazonki” funkcjonują bardzo często, zwłaszcza w literaturze popularnonaukowej jako synonimy. Jednak żadne z nich nie jest jednoznaczne. „Dorzecze Amazonki” (7 mln km²) to zlewnia wód Amazonki (Denevan 1992; 205). „Amazonia” (w języku portugalskim *Floresta Amazônica* lub *Amazônia*; w języku hiszpańskim *Selva Amazónica* lub *Amazonía*, 6,640,000 km²; Woods *i in.* 2010) to obszar rozciągający się od Andów na zachodzie, Tarczy Gujańskiej na północy oraz Tarczy Brazylijskiej od południa. Żaden z wyżej wymienionych obszarów nie jest jednak równoznaczny z amazońskim lasem deszczowym, zajmującym około 5,5 mln. km².

W artykule posługiwać się będę terminem Amazonia w odniesieniu do obszaru Amazonii brazylijskiej, terenów położonych bezpośrednio nad Amazonką i jej dopływami oraz szerzej, do terenów rozciągających się dalej na południe, leżących na obszarze stanów Rondônia czy Mato Grosso (Ryc. 1). Pojęcie Amazonia ma tutaj zatem bardziej charakter kulturowy niż geograficzny.

Źródła etnohistoryczne

Tradycyjna koncepcja etnograficzna widzi we współczesnych tubylczych społecznościach potomków ludności, która zamieszkiwała dane tereny nieprzerwanie od tysięcy lat. Nie inaczej jest w przypadku Indian amazońskich. O ile zgodzić się należy, że niektóre autochtoniczne grupy rzeczywiście przetrwały do naszych czasów, o tyle sposób ich życia, gospodarowania, religia czy tradycje uległy w efekcie konkwisty przekształceniom, które spowodowały pojawienie się zupełnie nowych wzorców społeczno-kulturowych. Dlatego też jakakolwiek próba odtworzenia funkcjonowania prekolumbijskich ludów Amazonii na podstawie jedynie analogii antropologicznych zawsze obarczona będzie pewnym marginesem błędu. Nie inaczej jest w przypadku badań archeologicznych. Skupiając się wyłącznie na analizie artefaktów traci się szereg informacji widocznych w makroskali. Pomocą mogą być w tym wypadku źródła historyczne dostarczające znacznej ilości informacji o rdzennych plemionach tamtych obszarów. Ponadto kroniki oraz relacje wczesnych podróżników stanowią dowód na ogromny wpływ epoki Kontaktu, czyli okresu obejmującego czasy od pojawienia się pierwszych Europejczyków, na sytuację kulturową na terenie dżungli.

Wyspiarskie społeczności obszaru około-karaibskiego były pierwszymi kulturami tubylczymi z którymi zetknęli się podróżnicy około roku 1492. Wiedza o grupach zamieszkujących kontynent przyszła nieco później. Amazonkę jako pierwszy Europejczyk zobaczył Amerigo Vespucci, który w 1499 roku przepływał wzdłuż wybrzeży Brazylii i Gujany. Jednak odkrywcą „królowej rzek” został parę miesięcy później Hiszpan, Vicente Yáñez Pinzón,

który nadał jej nazwę *Rio Santa Maria de la Mar Dulce*. Nazwa ta pojawia się również na mapie Juana de la Cosa wydanej rok później (Davies 1956, 87). W trakcie tej wyprawy Hiszpanie mieli przepłynąć piętnaście lub dwadzieścia lig w górę rzeki (*legua*, jęz. hiszpański; *league*, jęz. angielski; anglosaska miara długości odpowiadająca 4,8 km. Liga hiszpańska, obowiązująca do 1568 roku wynosiła 4,2 km długości.). Zawrócili, gdyż nie znaleźli złota, pereł ani żadnych innych kosztowności, *just jungles and bellicose natives* (Barreto, Machado 2001, 236).

Na pierwszy rzut oka szesnasto- i siedemnastowieczne źródła narzucają więcej pytań niż odpowiedzi. Problem stanowią szacunki wielkości prekolumbijskiej populacji i stopnia jej rozwoju. W związku z najnowszymi wynikami badań archeologicznych wskazujących na istnienie w Amazonii wielkich zaawansowanych społeczności zaistniała potrzeba reinterpretacji przekazów pisanych. Jeszcze na początku XX wieku większość historyków i antropologów zaprzeczała nie tylko istnieniu El Dorado, ale także negowała wiarygodność większości relacji konkwistadorów, którzy jednak zgodnie donosili o ogromnych i gęstych skupiskach ludności.

Na wstępie naszych rozważań, należy zaznaczyć, że źródła pisane są swojego rodzaju hybrydą, mieszaniną oczekiwań samych pisarzy oraz ich doświadczenia. Jako zupełnie „nowy świat”, Amazonia nie pasowała do istniejących ideałów. Po odkryciach w Mezoameryce czy Andach spodziewano się znaleźć porównywalne lub nawet jeszcze większe bogactwa. Ten skok od wielkich oczekiwań do głębokiego rozczarowania stał się impulsem do stworzenia ogromnej ilości podań i mitów. Chyba najśłynniejszym jest mit o Amazonkach, znanych już z mitologii greckiej. O wojowniczych kobietach pisze Carvajal [*kobiety wojowniczek*] *walczą na przedzie, przed wszystkimi indiańskimi mężczyznami jako kobiety – dowódcy; żaden Indianin nie ośmieli się odwrócić do nich plecami, a każdy, kto by to uczynił, zostałby zabity pałkami* (za Meggers 1971, 136). Przedstawianie fantastycznych mitycznych istot istniejących w Amazonii nasuwało wątpliwości co do wiarygodności tych źródeł. Jakikolwiek były powody tych fantastycznych narratorskich zapożyczeń (czy by zrekompensować sobie niepowodzenia ekspedycji, czy uczynić odkrycia bardziej interesującymi lub egzotycznymi w oczach monarchów i reszty świata), te powody nie powinny podkopywać zasadności innego ważnego faktu – zdziwienia i zachwyty nowo napotkanym światem. Relacje mają fundamentalne znaczenie w kontekście poznania szesnasto- i siedemnastowiecznej Amazonii. Idee, wyrosłe na gruncie wielu wieków, pytania jakie zadawano wcześniej o pochodzenie Muzułmanów, Żydów czy Turków znalazły ponowne zastosowanie tym razem na zupełnie nowym kontynencie.

Dla Europejczyków lata poprzedzające podróżę Kolumba oraz następujące bezpośrednio po nich, były okresem napięć i niepokoju. Jerozolima miała zostać zdobyta przez Turków, spodziewano się przybycia Antychrysta, pojawiła się wizja utopijnych społeczeństw żyjących gdzieś w odległych zakątkach świata. W 1500 roku zmierzająca do Indii flota portugalska, wy-

lądowna u wybrzeży północno-wschodniej Brazylii (Whitehead 1999, 418). Załogę na brzegu przywitała grupa Indian, których Pedro Vaz de Caminha, w liście do króla portugalskiego, Manuela I opisał tymi słowami: *ci ludzie, (...) byli niewinni jak Adam i Ewa (...) błogo nieświadomi swojej seksualności. Mężczyźni i kobiety, chodzący nago, noszący jedynie czarne lub czerwone ozdoby ciała i biżuterię z piór, nie odczuwali żadnego wstydu* (MacCormak 1999, 102). Ich życie zbliżone było do tego, jakie ludzkość wyobrażała sobie w raju. Vaz de Caminha, przekonany, że Indianie mogą stać się gorliwymi wyznawcami Jezusa, w Brazylii widział obietnicę szybkiego przywrócenia raju (MacCormak 1999, 102).

W lutym 1541 roku wyruszyła pierwsza ekspedycja mająca na celu poszukiwanie krain cynamonowych La Canela oraz El Dorado. Na czele stanął Gonzalo Pizarro, przyrodni brat Francisco Pizarra. Z kolumną ponad dwustu konnych żołnierzy oraz czterema tysiącami indiańskich niewolników wyruszył z Quito na wschód, przez Andy, aż do *potężnej, meandrującej rzeki* (Grann 2010, 188–190). Ponieważ zaczęło brakować pożywienia, Pizarro postanowił podzielić członków wyprawy na dwie grupy. W czasie kiedy jedna poruszała się brzegiem, druga, dowodzona przez Francisco de Orellana, wraz z ponad pięćdziesięcioma Hiszpanami udała się w dół rzeki (na zbudowanej przez nich łodzi), w nadziei znalezienia czegoś do jedzenia. Ekspedycji towarzyszył dominikanin, Gaspar de Carvajal, który jest autorem kroniki dostarczającej największej ilości informacji o licznych tubylczych wioskach znad Amazonki. Oryginał jego dzieła *Descubrimiento del famoso rio Grande de las Amazonas*, znajduje się obecnie w Academy of History of Madrid. Kronika Carvajala znana jest w dwóch formach, jedna umieszczona została w „Historia General de las Indias” autorstwa Gonzalo Fernandes Oviedo, druga opublikowana w 1894 roku przez Toribio Medina. Po długiej karierze w Indiach Zachodnich Gonzalo Fernandez de Oviedo, został gubernatorem fortecy na wyspie Santo Domingo gdzie rezydował od 1533 roku. Przez jego wyspę przepływało wiele ekspedycji płynących zarówno do jak i z Amazonii. W notatkach zawarł opisy wielu tubylczych społeczności, o których opowiadali podróżnicy (MacCormak 1999, 100).

Wczesne relacje bardzo często dotyczą rozległego historycznego osadnictwa. Zaskoczenie i zdziwienie skalą tego zjawiska obecne jest niemal w każdym przekazie: Gaspara de Carvajal, Francisco Vasquez (uczestnik wyprawy w latach 1559–1561), Alonso de Rojas (autor dziennika z wyprawy 1639–1640) czy Cristobala de Acuña (1641). Rojas wspomina, że obszary położone bezpośrednio nad rzeką lub na wyspach były tak gęsto zaludnione że *jeśli wyrzucisz w powietrze igłę, to spadnie ona z pewnością nie na ziemię, lecz na głowę jednego z Indian* (de Oliveira 1994, 96). Stwierdzenia wioski *rozciągały się na obszarze ponad osiemdziesięciu lig; bardzo duża prowincja, liczne i duże osadnictwo; w dalszym ciągu mijaliśmy liczne oraz bardzo duże wioski (...) a im dalej w szliśmy, tym gęściej zaludnione obszary (...)* powielają się w praktycznie każdej relacji (Barreto i in. 2001, 236–237). Zaskoczenie i zdziwienie dosłownie wyrażone jest w kronikach. Niektóre zamieszkałe re-

giony były tak wielkie, że przerażały [nas], gdy dotarliśmy do skupiska dużych wysp, najprawdopodobniej w pobliżu Tapajós; tak liczne było ich osadnictwo, które ukazało się naszym oczom, że ogarnęła nas rozpacz; i kiedy oni nas dostrzegli, wypłynęli ku nam na spotkanie ponad dwustoma pirogami, a w każdej z nich znajdowało się dwudziestu lub trzydziestu, a w niektórych nawet czterdziestu Indian (...) (Carvajal; Barreto i in. 2001, 237). Oprócz rozległego osadnictwa, kronikarze bardzo często komentowali struktury społeczne i polityczne Amazonii. Wymieniając przywódców, wodzów lub „overlords” podkreślali ich autorytet oraz władzę. Uznanie budziła również kultura materialna oraz szeroka wiedza na temat natury i środowiska. Carvajal wspomina o niesamowitej jakości ceramiki. *Produkują duże przedmioty z gliny, z reliefową dekoracją, [w stylu] przypominające rzymskie rękodzieło; a także, z tego co widzieliśmy, wiele naczyń, takich jak misy, kubki oraz innych przedmiotów wykorzystywanych do przechowywania napojów, jak słoje, wysokości dorosłego człowieka (...), wszystkie bardzo piękne i wykonane z gliny najlepszej jakości* (Meggers 1971, 134).

Chociaż znamy przekazy dotyczące społeczności, z którymi zetknęli się wcześni kronikarze i podróżnicy to trudno jest ustalić podziały terytorialne, organizację polityczną czy instytucje religijne pasujące do zachodniej terminologii. Z pomocą przychodzą studia antropologiczne. Szesnastowieczni kronikarze postrzegali mozaikę języków i plemion przez pryzmat podziałów na rodziny językowe. Ojciec Christobal de Acuña, w raporcie z wyprawy Pedra Teixeira pisze *cały ten nowy świat (...) jest zamieszkanym przez barbarzyńców z różnych prowincji i narodów (...). Jest ich (prowincji – przyp. autor) ponad sto i pięćdziesiąt, wszystkie z różnymi językami* (de Oliveira 1994, 96).

Analiza źródeł etnohistorycznych oraz współczesne badania antropologiczne pozwalają nam lepiej zrozumieć procesy kształtujące prahistoryczne społeczeństwa Amazonii. Większość nadbrzeżnych społeczeństw, współdzielących praktycznie wszystkie cechy kulturowe zaczęto nazywać Tupi, a język, którym się posługiwali *lingua geral da costa*. Wczesne opisy ludności Ameryki Południowej opierano na geograficznych i politycznych kryteriach skorelowanych z tubylczą geografią kulturową. W połowie XVII wieku, wybrzeże atlantyckie Brazylii, od Rio de la Plata do Amazonki zdominowane było przez Tupinambá, którzy wraz z Tupi wymieniani są na wielu obszarach północnej części Ameryki Południowej. Jest to dowód na przemieszczanie się tych ludów na długo przed pojawieniem się Europejczyków. Rozprzestrzenienie na całym obszarze Amazonii grup należących do jednej rodziny językowej jest zjawiskiem bardzo powszechnym w dziejach tego regionu. Dane antropologiczne oraz archeologiczne wskazują, że w przeszłości Amazonia była miejscem wielu ruchów migracyjnych. Najbardziej dramatyczną migracją była wędrówka podjęta przez Tupinambá z Wyspy Tupinambáрана nad Rio Madeira. Z północno-wschodniej Brazylii poprzez płaskowyż południowej Amazonii dotarli do terenów dzisiejszej Boliwii, gdzie napotkali pierwsze hiszpańskie osady. Stamtąd przeszli na tereny położone

nad Rio Madeira i w końcu osiedli na Wyspie Tupinambárana. Pomiędzy drugą ćwiercią XVI i początkiem XVII wieku nie możemy mówić o jednej fali wędrówek lecz o całej serii ruchów migracyjnych wzdłuż Amazonii. W czasach kiedy Acuña podróżował po tropikalnych nizinach, Tupinambá w środkowej Amazonii byli, jak pisze *dziećmi oraz wnukami pierwszych osadników* (Wright i in. 1999, 349). Heriarte wspomina dalej, że zdominowali mieszkańców tego regionu *i z czasem żenili się i ustanawiali królestwa pomiędzy sobą, lecz nigdy nie zapomnieli przewagi jakiej Tupinambá mieli nad nimi*. (Wright i in. 1999, 349).

Do połowy XVII wieku niewiele zostało na wybrzeżu atlantyckim Brazylii śladów po historycznych Tupinambá. Zamiast nich pojawiły się forty i osadnictwo portugalskie, plantacje cukrowe na których pracowali niewolnicy przywiezieni tu z Afryki.

Źródła archeologiczne

Okres preceramiczny

Ze względu na utrudniony dostęp do stanowisk archeologicznych, ich zły stan zachowania, najwcześniejsze ślady bytności człowieka w Amazonii są trudne to zlokalizowania. Kultury paleoindiańskich wyspecjalizowanych zbieraczy i łowców wielkiej fauny przybyły do Ameryki Południowej przez Andy. Przez lata archeolodzy uważali, że wybrzeża znajdować się miały zupełnie poza zasięgiem ich zainteresowania, a tropikalne obszary lasu stanowić barierę, której nie przekroczyły. Jednak wbrew temu pogładowi, w Amazonii brazylijskiej, znajdujemy liczne ślady osadnictwa późnoplejstocénskiego i holocénskiego z około 11000–7000 tysięcy lat temu (Oliver 2001, 57; Ryc. 2). Diagnostyczne narzędzia, takie jak ostrza o kształcie rybiego ogona, wierzbowego liścia czy trójkątne grociki są typowe dla kompleksów Itaparica, Pacatuba (stan Rondônia, 9,000 a 5,000 tysięcy lat temu) czy Dourado (Mato Grosso, 11,500–6000 lat temu).

Daty radiowęglowe pochodzące z dwóch schronisk skalnych we wschodniej Brazylii są mocnymi dowodami na osiedlenie się grup paleoindiańskich na długo przed 10 000 BC (Fiedel 2003, 80). Najwcześniejsze daty ze stanowiska Toca do Boqueirão do Sítio da Pedra Furada sięgają $32,160 \pm 1000$ do $23\,500 \pm 390$ lat temu (Fiedel 2003, 80). Na stanowisku odkryto proste narzędzia otoczakowe z kwarcu lub kwarcytu, odłupki oraz tzw. denticulate tools. Drugim stanowiskiem jest Lapa Vermelha IV datowane na 25 do 22 400 lat temu. Inne stanowisko, Alice Boer położone w rejonie São Paulo przyniosło odkrycie ostrzy bifacjalnych i jednostronnych oraz ostrzy trzoznaczekowatych datowanych na 14,2 tysiąca lat temu. W Amazonii brazylijskiej najstarsze ślady bytności człowieka datowane są na 11 tysięcy lat temu. Szczególnym regionem jest Monte Alegre, pomiędzy współczesnymi miastami Manaus i Belem, gdzie odkryto wiele jaskiń i schronisk skalnych noszących ślady wczesnego osadnictwa prehistorycznego oraz sztuki naskalnej

(Roosevelt *i in.* 1996, 375). Wśród typowych narzędzi kamiennych odkrywanych w jaskiniach są kwarcytowe bifacjalne ostrza oraz grociki. Ze względu na brak kontekstu stratygraficznego tych przedmiotów zaliczono je do kompleksów archaicznych (Ryc. 3).

Niedaleko Monte Alegre, znajduje się Caverna da Pedra Pintada, znane głównie ze sztuki naskalnej stanowisko jaskiniowe, na którym, w najstarszych warstwach, datowanych na 11700–9300 BC odkryto dwadzieścia cztery narzędzia kamienne oraz ponad trzydzieści tysięcy odłupków (Politis 2001, 47; Roosevelt *i in.* 1996, 376). Bogactwo szczątków roślinnych oraz małej fauny odkrytych na stanowisku, sugeruje istnienie zróżnicowanej ekonomii nastawionej na łowiectwo oraz intensywne wykorzystywanie zasobów wodnych w holocenie (Roosevelt 1995).

Najwcześniejsze preceramiczne osadnictwo na granicy brazylijsko-kolumbijskiej reprezentuje Peña Roja położona nad Rio Caquetá. Daty radiowęglowe wskazują na rozwój osadnictwa około 9119–8200 BC (Oliver 2008, 198). Mieszkańcy Peña Roja byli łowcami zbieraczami, którzy okresowo wzbogacali swoją dietę o produkty pochodzące z ogrodów kultywowanych w pobliżu stanowiska (Posey 1994, 271–86). Ciekawych informacji na temat zmian klimatycznych tego regionu dostarczają badania archeobotaniczne. Około 10,000 lat temu rozpoczął się wilgotny, cieplejszy epizod, okres przejściowy pomiędzy późnym plejstocenem a wczesnym holocenem. Kolejna zmiana nastąpiła pomiędzy 9000 a 8000 lat temu, klimat stał się bardziej suchy ale wciąż ciepły (Meggers 1979). Okres pomiędzy 6500 a 4000 lat temu był z kolei bardziej wilgotny.

W okresie pomiędzy 9800 lat temu a pojawieniem się pierwszych stanowisk z ceramiką około 7500 lat temu, w Amazonii obserwujemy hiatus osadniczy. Nieobecność w kontekście archeologicznym stanowisk z tego okresu tłumaczy się zjawiskiem podnoszenia się poziomu wód, które zalały późno-plejstocenijskie stanowiska.

Najwcześniejsze stanowiska ceramiczne

Do niedawna sądzono, że najstarsza ceramika na terenie Nowego Świata związana jest ze stanowiskami w Ekwadorze (Valdivia) oraz Kolumbii (Puerto Hormiga oraz Monsu). Jednak najnowsze badania wskazują, że najwcześniejsze naczynia pojawiają się na stanowiskach Amazonii (Caverna da Pedra Pintada, Taperinha; Ryc. 4) już w okresie pomiędzy 8000 a 7000 lat temu (Roosevelt 1995, 123). Ceramika pojawia się także w dolnej Amazonii, na wybrzeżu Gujan, nad rzeką Xingu oraz Jauari zawsze na kopcach śmietniskowych tzw. *sambaquis* (Neves 2008, 365). Wzorec występowania najstarszej ceramiki na stanowiskach z kopcami muszlowymi, wiąże się z intensywnym pozyskiwaniem odnawialnych zasobów wodnych.

Wczesne kompleksy ceramiczne różnią się jednakże między sobą. Pedra Pintada oraz Taperinha charakteryzują się występowaniem plastycznej dekoracji oraz piaskowej domieszki, podczas gdy na stanowiskach nad rzeką

Jauari, Xingu oraz na wybrzeżu atlantyckim i wschodniej Gujanie brak jest takiej dekoracji, a dominującą domieszką są rozdrobnione muszle.

Badania w latach 70. i 80. siedmiu *sambaquis* we wschodniej Ameryce Południowej dostarczyły ponad trzydziestu dat radiowęglowych dla ceramiki z tych terenów (Roosevelt 1995, 116). Naczynia pochodzące z okresu pomiędzy 6000 a 4000 lat temu są wcześniejsze o 500 lub nawet 1000 lat od najstarszych tego typu kompleksów z Ekwadoru i Kolumbii (3000 BC; Lathrap 1970) uważanych dotychczas za pierwsze w Ameryce Południowej.

Pojawienie się najstarszych przykładów ceramiki na stanowiskach zgromowanych wokół Santarém oraz nie związanych z nimi kopcach muszlowych z południowej Brazylii, a także na stanowiskach kolumbijskich oraz ekwadorskich sugeruje różne, zupełnie odrębne korzenie tych kompleksów. Można zatem przypuszczać, że tradycje ceramiczne Amazonii rozwijały się policentrycznie na kilku obszarach w mniej więcej podobnym czasie.

Zróznicowanie kulturowe

W Dolnej i Środkowej Amazonii, na tysiąc lat przed konkwistą, rozwinęły się ponadregionalne horyzonty stylistyczne z bogatymi, skomplikowanymi motywami geometryczno-zoomorficznymi. W oparciu o typy dekoracji wydzielono cztery pan-amazońskie horyzonty ceramiczne: Horyzont Kreskowania Strefowego (Zoned-Hachured), Horyzont Nacinanych Wylewów (Incised Rim), Horyzont Amazońskich Naczyń Polichromowanych (Amazonian Polychrome) oraz Horyzont Nacinania i Kropkowania (Incised-Punctated; Neves 2008, 365; Ryc. 5). W oparciu o ten podział a także o zmiany w dekoracji i stylistyce naczyń ceramicznych, buduje się chronologię całej Amazonii. „Horyzonty” oraz „style”, stosowane wymiennie, są odpowiednikami „tradycji” bądź „kompleksu” używanymi przez archeologów europejskich. „Horyzont” nie powinien być zatem utożsamiany z jedną konkretną kulturą archeologiczną. Jest raczej przejawem rozprzestrzenienia się na całym obszarze Amazonii wzorców stylistycznych (być może także ideologicznych; Ryc. 6). Na chwilę obecną nie wiadomo czy kultury reprezentujące te horyzonty rozwinęły się z wcześniejszych lokalnych tradycji czy stanowią dowód na przyniesienie nowych wzorców przez migrującą ludność. Pewne jest to, że w czasie trwania tych horyzontów zmienił się sposób gospodarowania. Łowiectwo i zbieractwo zostało zastąpione przez rolnictwo połączone z gospodarką łowiecko-zbieracko-rybacką. Ważne zmiany nastąpiły także na niektórych obszarach Amazonii w organizacji i wielkości społeczeństw, doprowadzając do rozwoju organizmów wodzowskich (Roosevelt 1993, 259).

Najwcześniejszym horyzontem jest Horyzont Kreskowania Strefowego (Ryc. 7 A), który pojawia się nad dolną Amazonką około 1400 roku BC (Fiedel 2003, 204). Trudno określić miejsce, w którym po raz pierwszy rozwinął się ten styl. Najlepiej reprezentowany jest w materiałach z Wyspy Marajó (1400–910 BC; Evans, Meggers 1957; Simões 1969).

W środkowej Amazonii, w piątym wieku AD, rozwijały się duże stanowiska z ceramiką należącą do Horyzontu Nacinanych Wylewów (Ryc. 7 B). Dekorowanie naczyń krzywoliniwną nacinaną dekoracją, modelowanymi aplikacjami przedstawiającymi postacie zwierzęce oraz ludzkie twarze (*adornos*) należą do cech diagnostycznych tego stylu.

W pierwszym tysiącleciu AD obszary środkowej Amazonii charakteryzowały się z jednej strony rozwojem lokalnych tradycji kulturowych, a z drugiej znacznym wzrostem demograficznym. Wraz z nastaniem drugiego tysiąclecia AD rozwinęła się nowa tradycja kulturowo-chronologiczna związana z zastępowaniem ceramiki tradycji Nacinanych Wylewów, nową zaliczoną do Horyzontu Amazońskich Naczyń Polichromowanych (Ryc. 7 C). Jest to pierwsza tradycja stylistyczna, która obecna jest praktycznie na całym obszarze Amazonii, od wschodnich stoków andyjskich w Peru, Ekwadorze czy Kolumbii po wybrzeża Brazylii. Do przedstawicieli tej tradycji zaliczyć należy kompleksy Marajoara (Wyspa Marajó), Guarita (środkowa Amazonia), Aristé (stan Amapa), Rio Napo (Ekwador) oraz Araracuara (nad Rio Caqueta, Kolumbia; Evans, Meggers 1957; Roosevelt *i in.* 1991; 1999; Schaan 2004). Horyzont polichromowania wiąże się z istną eksplozją motywów zdobniczych. Naczynia zdobione czerwoną i/lub czarną farbą na białym tle, będące diagnostyczną cechą tego horyzontu, znajdowane są na całym terenie Amazonii. Pojawiają się również plastyczne dekoracje, nacinanie, wycinanie, modelowanie i żłobienie. Najstarsze ślady Amazońskich Naczyń Polichromowanych pochodzą ze stanowisk nad górną Madeira (250 AD) oraz z Wyspy Marajó (400 AD; Boomert 2004, 259; Roosevelt 1991, 313–314; Schaan 2001, 1570).

Po okresie polichromowania, Meggers i Evans wydzielili Horyzont Nacinania i Kropkowania (Ryc. 7 D). Rozpoczyna się on na początku pierwszego tysiąclecia AD (Roosevelt 1999). Tradycyjnie stanowiska należące do tego horyzontu związane były także z antropomorficznymi kamiennymi statuetkami (McEwan 2001; Barreto, Machado 2001; Neves 2001) oraz małymi amuletami kamiennymi, antropomorficznymi bądź zoomorficznymi, tak zwanymi *muiraquitãs*. Są to przedmioty szeroko rozpowszechnione na terenie Amazonii oraz północnej części Południowej Ameryki (Neves 2008, 369). Wczesna historia tej tradycji nie jest dobrze poznana. Ceramika współdzieli wiele cech (modelowanie, nacinanie) z wczesnymi kompleksami z północnej części Ameryki Południowej: San Jacinto 1, Puerto Hormiga, Valdivia (Oyuela-Caycedo 1995; Neves 2008), Horyzontem Nacinanych Wylewów z Amazonii czy ceramiką znad Orinoco – Barrancoid (Ryc. 8; Neves 2008). Jednak największe podobieństwo wykazuje z ceramiką Arauquinoid (400–1400 AD) związaną z środkowym Orinoko, wybrzeżem Surinamu oraz Gujany Francuskiej (Rostain, Versteeg 2004, 239).

Dane antropologiczne oraz lingwistyczne

Od lat 60. w środowisku archeologów odbywa się burzliwa debata na temat chronologii, korzeni oraz etniczności horyzontów w Amazonii. Ramy chronologiczne zarysowane powyżej stanowią okres najbardziej intensywnych przemian kulturowych oraz etnolingwistycznych w historii Amazonii. Tradycyjnie uważa się, że ikonografia ceramiki amazońskiej charakteryzowała się silną zależnością od ruchów migracyjnych różnych językowo grup ludzkich (Lathrap 1970). Badając ikonografię oraz stylistykę naczyń można zatem prześledzić drogę owych migracji.

Początkowo zakładano, że Horyzont Nacinanych Wylewów rozwinął się z lokalnych tradycji. Obecnie jednak teoria ta jest szeroko krytykowana. Zwolennicy środkowo-amazońskich początków dekoracji nacinanej, dowodzą migracji ludności reprezentującej ten styl ze środkowej Amazonii w kierunku Rio Negro, Orinoko oraz Karaibów. Archeologicznym odzwierciedleniem tego procesu miała być ceramika znad Orinoko (Barrancoid; Lathrap 1970). Horyzont Barrancoid miał wywodzić się z wcześniejszej tradycji Nacinanych Wylewów. Źródła archeologiczne nie potwierdzają jednak tej koncepcji. W dorzeczu Orinoko bowiem, stanowiska Barrancoid, są starsze niż Nacinanych Wylewów nad środkową Amazonką (Neves 2008). Z drugiej jednakże strony, ogromne podobieństwo obu kompleksów nie powinno być pomijane. Być może, aby wyjaśnić pochodzenie tych kompleksów należy odrzucić koncepcję o centralno-amazońskich korzeniach i zamiast tego przyjąć tezę Meggers o pochodzeniu tej wczesnej ceramiki z północnej Kolumbii (Neves 2008, 367).

Nie są znane z kolei etniczne i polityczne procesy, które doprowadziły do pojawienia się Horyzontu Amazońskich Naczyń Polichromowanych. Lathrap, Brochado oraz Oliver wskazują, że pojawienie oraz rozprzestrzenienie się horyzontu polichromowania wiązało się z migracją jednej tylko grupy etnicznej bądź lingwistycznej. Whitehead (1994), odrzuca z kolei to wyjaśnienie, twierdząc, że około XIV–XV wieku Amazonia była multi-etniczna, a więc problem stanowiłoby znalezienie związków pomiędzy ekspansją techniki polichromowania a migracją pojedynczej grupy językowej. Z drugiej jednakże strony, wskazuje się, że w tym okresie Amazonia była świadkiem znacznych ruchów migracyjnych (Arawak, Tupi-Guarani), z których każdy przyniósł ze sobą przemiany w kulturze materialnej (Neves 2008, 368). Ponieważ pojawienie się ceramiki polichromowanej wiąże się z rozwojem rolnictwa oraz wzmożonym procesem wznoszenia podwyższonych pól uprawnych, badacze sugerują, że wczesna migracja horyzontu Amazońskich Naczyń Polichromowanych wiązała się z pojawieniem się upraw manioku oraz palmy brzoskwiniowej za sprawą populacji należących do grupy językowej Tupi około 2500 lat temu (Neves 2008, 369).

Horyzont Nacinania i Kropkowania oraz ceramika Arauquinoid znad Orinoko mają być z kolei lokalnymi przejawami rozprzestrzeniania się na początku pierwszego tysiąclecia AD ludności posługującej się językiem karibi (Neves 2008, 370).

Panamazońskie tradycje – konstrukcje ziemne

Tubylcze systemy manipulowania środowiskiem naturalnym mają w Ameryce Południowej długą historię. Praktycznie od początków jej zasiedlenia, krajobraz obszarów tropikalnych był wykorzystywany i przekształcany przez prehistoryczne społeczności. W regionie andyjskim, w Peru czy Boliwii, relikty systemów wykorzystywania krajobrazu, modyfikacji terenu, zakrojonych na szeroką skalę prac inżynieryjnych takich jak irygacja, tarasy, ogrody czy podwyższone pola uprawne znajduje się na znacznym obszarze. Dziś w większości są niewykorzystywane i opuszczone. Inaczej jest w Amazonii, gdzie krajobraz stworzony w przeszłości ludzką ręką, jest obecnie chętnie użytkowany przez współczesnych mieszkańców.

W latach 60. zaczęły docierać do naukowców informacje o śladach wielkich założeń ziemnych występujących na terenie całej Amazonii. Zadokumentowano pozostałości po intensywnym rolnictwie prekolumbijskim, zarządzaniu zasobami wodnymi oraz przydomowymi ogrodami, konstrukcji podniesionych pól uprawnych, tarasów oraz reliktyw zakrojonych na szeroką skalę prac mających na celu przekształcenie środowiska (rowy, groble, kanały, studnie, sadzawki, podwyższone drogi, drogi, kopce). Większość budowli ziemnych datowanych jest na pierwsze tysiąclecie AD, ale zdarzają się i takie datowane na rok 1000 BC (Erickson 2008, 163).

Imponujący przykład inżynierii krajobrazu stanowią duże platformy ziemne, wzniesione ponad sezonowo zalewaną sawanną, tzw. podwyższone pola uprawne występujące na różnych obszarach Amazonii, w Boliwii, Kolumbii, Brazylii, Wenezueli, Ekwadorze czy w Gujanach. Na obszarze Llanos de Mojos (południowo-zachodnią część dorzecza Amazonki) o powierzchni ponad 77 tysięcy km², znajdowało się ponad 12 tysięcy hektarów pól uprawnych oraz kanałów (Erickson 1994). Prehistoryczne społeczności wznosiły powyżej poziomu wód specjalne platformy, otoczone kanałami, które w czasie powodzi gromadziły wodę. Celem była koncentracja substancji odżywczych (Rostain 2008). Konstrukcje tego typu różnią się wielkością (od 50 cm do 5 m długości) oraz kształtem. Badania bioarcheologiczne prowadzone na tych polach, wskazują na różne funkcje które pełniły, od osuszania gleb, ulepszania warunków pod uprawę zbóż, regulację gospodarki wodnej (drenaż i irygacja) po produkcję środków odżywczych niezbędnych do rozwoju roślinności.

Monumentalne kopce ziemne są również zjawiskiem panamazońskim. Ślady po tego typu założeniach pochodzą nie tylko z brazylijskiej części Amazonii, są one powszechne także w części kolumbijskiej, w Ekwadorze, Gujanach czy Urugwaju (Erickson 2008). Kopce usypywano z warstw ziemi, bądź wznoszono poprzez akumulowanie odpadków i szczątków po poprzednich budowlach. Wiele z tego typu założeń zawiera wysoki procent rozbitych naczyń ceramicznych. Konstrukcje tego typu pełniły wielorakie funkcje: rezydencjonalne, ceremonialne a nawet obronne. Odkryto na nich także ślady wielkich cmentarzyisk, na których zmarłych chowano w bogato dekorowanych urnach ceramicznych. Aby uniknąć sezonowych powodzi, nasypy wznoszono

wysoko ponad poziomem wody. Bardzo często budowle tego typu tworzyły skupiska (20–40). Zauważono, że część z nich ulokowana jest w pobliżu cieków wodnych, sadzawek lub jezior. Uważa się, że taki układ mógł zapewnić elitom ciągły dostęp do zasobów wodnych (Schaan 2008, 345). Na podstawie badań przeprowadzonych na niektórych skupiskach amazońskich, oszacowano, że populacja takiego skupiska mogła wynosić nawet kilka tysięcy osób (Roosevelt 1993, 274).

Skala zjawiska wznoszenia konstrukcji ziemnych to tylko jeden z bardzo wielu dowodów istnienia licznych społeczności opisanych przez Carvajala. Pojawienie się tego typu budowli w różnych rejonach Amazonii wskazuje na ogólno-amazońską tradycję.

Obszar szczególny – Wyspa Marajó

U ujścia Amazonki do Oceanu Atlantyckiego znajduje się wyspa Marajó (49,606 km²), na której przez ponad 1000 lat rozwijała się kultura określona mianem „jednego z wybitnych osiągnięć Nowego Świata” (Mann 2008, 382).

Trudno określić kiedy na Wyspie Marajó pojawili się pierwsi osadnicy. Dowody na wczesne zasiedlenie są niekompletne. Najprawdopodobniej pierwsze społeczności, polegające na wykorzystywaniu zasobów morskich, osiedliły się pomiędzy 2400 a 700 BC (Schaan 2004, 84). Etnohistoryczne źródła podają że w wigilię przybycia Europejczyków, Wyspę Marajó zamieszkiwało kilka niespokrewnionych ze sobą Narodów Indiańskich ogólnie zwanych *Nheengaíbas*, zamieszkujących „wyspy na sawannach” (kopce; Schaan 2004, 146). Zorganizowani byli w dwadzieścia dziewięć różnych grup społecznych, każda dowodzona przez wodza – wojownika. Istnienie takich grup interpretowane jest jako dowód na obecność wodzostw. Schaan uważa, że *Nheengaíbas* byli etnohistorycznymi odpowiednikami społeczności Marajoara w ostatnim okresie jej rozwoju (Schaan 2004, 147).

Na podstawie badań ceramiki (metoda seriacji) Evans i Meggers (1957) wydzielili pięć faz archeologicznych dla tego regionu. Tylko jedna z nich, Marajoara, (400–1350 AD) reprezentowała wysoki poziom rozwoju społeczno-politycznego. Marajoara charakteryzować się miała wzrostem liczby populacji oraz zapoczątkowaniem tradycji wznoszenia konstrukcji ziemnych. Pojawiają się wtedy złożone, zinstytucjonalizowane organizmy społeczne oraz stratyfikacja ludności. Pociąga to za sobą zmiany w typie osadniczym. Od tego momentu każde skupisko kopców związane było z co najmniej jednym kopcem ceremonialnym. Aby uniknąć sezonowych powodzi, kopce wznoszono wysoko ponad poziomem wody, usypując kolejne warstwy ziemi. Przeciętnie wysokość tego typu założeń wynosiła od 10 do 12 m (Schaan 2008, 339). Kopce wchodziły w skład większego, bardziej wyrafinowanego systemu budowli ziemnych, których założeniem była kontrola nad zasobami rzecznyymi oraz intensyfikacja połowów ryb (Schaan 2004). Wraz z kanałami, jazami, tamami nasypy ziemne lokowane były w pobliżu cieków wodnych

lub jezior. Dostępność tych zasobów dała podwaliny dla rozwoju systemów wodzowskich (Roosevelt 1991, 2–4). Wielkość kopców oraz różnorodność pochówków i wyposażenia grobowego wskazują na wysoki poziom rozwoju społecznego i religijnego kultur Marajoara (Roosevelt 1991; Schaan 2001).

W dyskusji nad istnieniem (bądź też nie) na terenie Amazonii społeczności o charakterze wodzostwa przytacza się najczęściej przykład skupiska Camutins (Ryc. 9). Społeczeństwo Camutins, zhierarchizowane i zestratyfikowane, podzielone było na elity oraz zwykłych mieszkańców. Status społeczny przejawiał się w dostępie i kontroli nad zasobami naturalnymi, dostępem do świata nadnaturalnego czy do przedmiotów prestiżowych (Schaan 2004, 393). Ekonomia tej społeczności oparta miała być w głównej mierze na intensywnej eksploatacji zasobów wodnych. Podczas gdy elity kontrolowały dostęp do ryb oraz ssaków wodnych inne produkty były najprawdopodobniej pozyskiwane przez zwykłych mieszkańców. Mogło to wygenerować współzależność pomiędzy uprzywilejowanymi klasami społecznymi a ludnością o niższym statusie społecznym. Rdzeń polityczny i ceremonialny reprezentowany był przez skupiska kopców ziemnych. Kopce „elitarnie” wznoszone były w pobliżu sadzawek i jazów, a reszta w hierarchicznym układzie w pewnej odległości od kopców elit. Władza znajdowała się najprawdopodobniej w rękach grupy rodowej. Sprawowanie kontroli nad dostępem do zasobów wodnych zawierało w sobie również czynnik manipulacji ideologią usprawiedliwiający istnienie stratyfikacji społecznej. System religijny odgrywał ważną rolę w organizacji pracy. Konstrukcja budowli ziemnych i mobilizacja pracy nie były jednorazowym epizodem. Zarządzanie zasobami wodnymi, wykopywanie sadzawek, budowanie tam, grobli czy kopców wykonywano z czasem. Często jako jedno z wyznaczników wodzostwa podaje się specjalizację pracy. W Camutins tego nie obserwujemy. Ceramika produkowana była w domostwach raczej na potrzeby lokalne, a niektóre, bardziej wyrafinowane naczynia miały być produkowane przez wykwalifikowanych garncarzy jedynie jako efekt sezonowej, prestiżowej czynności.

Marajoara chowali swoich zmarłych według statusu społecznego oraz płci. Zmarli Marajoara chowani byli w domostwach. Urnę umieszczano w dole wykopanym wewnątrz domostwa, w otworach wykopanych w podłogach domostw lub świątyń (Ryc. 10). Urny nakrywano przykrywką lub odwróconą misą. Naczynia nie przysypywano ziemią, tylko zostawiano widocznymi (Schaan 2001; 2008). W skład wyposażenia grobowego wchodziły przedmioty ceramiczne takie jak taborety, figurki (Ryc. 11 A) czy miniaturowe naczynia. Czasem dodatkowo towarzyszą im przedmioty kamienne, siekiery bądź amulety. W mniejszych kopcach, urny są mniejsze i gorzej zrobione. Analogie antropologiczne wskazują, że urny w obrębie jednego kopca reprezentować mają konkretną rodzinę. Jedną z najstarszych urn na wyspie Marajó stanowiąca pochówek dziesięcioletniego dziecka, złożona została do grobu wraz z kamiennym toporkiem oraz koralikami kamiennymi. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie fakt, że na Wyspie Marajó kamienia naturalnego nie ma. Wyposażenie grobu stanowi więc po pierwsze dowód

na dalekosiężną wymianę handlową pomiędzy wyspą a stałym lądem oraz, po drugie, dowód na wysoką rangę zmarłego dziecka. Delikatnie sugeruje się w ten sposób, że wysoki status w społeczeństwie mógł być dziedziczony (Schaan 2001, 349).

Analiza antropologiczna kości zmarłych wskazuje na znaczną ilość pochówków kobiecych. Według Roosevelt jest to dowód na ich wielkie znaczenie w kulturze Marajoara oraz może wskazywać na genealogię opartą na kobiecej linii (1991). Studia ikonograficzne potwierdzają dużą rolę kobiet w społeczności. Ciało kobiece zwykle ukazywano w towarzystwie motywów zoomorficznych. Tak częste przedstawianie postaci kobiecych wskazywać może na wielkie ich znaczenie w rytuałach. Roosevelt zasugerowała, że przedstawienia z urn należałoby wiązać z odrodzeniem się po śmierci i przejściem zmarłego do innego Świata (Schaan 2001, 120). Innym przedmiotem rytualnym, także łączonym z kobietami jest *tanga* (Ryc. 11 B).

Dużą rolę w zrozumieniu natury społeczeństw z Marajó ma bogata ikonografia (Roosevelt 1991, 79–94). Jednym z głównych, najbardziej charakterystycznych motywów są węże łączone z tak zwanym węzem – przodkiem (*ancestral snake*) mieszkańcem zaświatów, stanowiącym łącznik pomiędzy światem żywych, a światem przodków (Schaan 2001, 116).

Ceramiczne przedmioty Marajoara łączą się z kultem przodków oraz silnym przekonaniem o istnieniu życia pozagrobowego. Ich występowanie razem z urnami pogrzebowymi na stanowiskach osadniczych jest dowodem na wielkie znaczenie tego kultu.

Populacja Amazonii w czasach przed-europejskich

Kontrowersyjną kwestią jest próba oszacowania liczebności rdzennych populacji Amazonii. Jednym z dowodów na istnienie dużych społeczności mają być relacje konkwistadorów i podróżników. Także dowody archeologiczne potwierdzają istnienie licznego osadnictwa na niektórych obszarach, zwłaszcza w górnej i środkowej Amazonii (Neves, *i in.* 2003, 2008; Petersen, *i in.* 2001), nad dolną Tapajós (Roosevelt 1980; Woods *i in.* 2010), na Wyspie Marajó (Evans, Meggers 1957; Roosevelt 1991; Schaan 2004), w górnym biegu Xingu (Heckenberger *i in.* 1999; Heckenberger 2005) czy wreszcie na sawannach w Llanos de Mojós (Erickson 2001a; 2001b; 2008). Ich występowanie w wielu rejonach wskazuje na konieczność zrewidowania poglądów na temat liczebności tych populacji. Wśród badaczy nie ma jednak zgody co do liczby mieszkańców prekolumbijskiej Amazonii. Poważne różnice wynikają nie tylko z powoływania się na różne źródła ale przede wszystkim z przyjęcia różnych metod obliczania wielkości populacji danego obszaru (Tabl. 1). Widoczne są dwie tendencje w podejściu do demografii Amazonii. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych typowe było zaniżanie wielkości populacji. Tak zwana *metoda ujmowania* zakładała istnienie niewielkich różnic w liczebności przeszłych i ówczesnych zbiorowości indiańskich, bez

uwzględnienia efektu konkwisty (Kroeber 1939; Kairski 1999, 75). W latach sześćdziesiątych oraz siedemdziesiątych popularna była z kolei *metoda dodawania* czyli tendencja zawyżania wielkości prekolumbijskich społeczności Amazonii (Denevan 1992; Kairski 1999, 75).

Od lat problemem gęstości zaludnienia nizin amazońskich zajmuje się William Denevan, geograf i historyk ekologii z University of Wisconsin. Poprzez zsumowanie populacji poszczególnych siedlisk ludzkich oraz poprzez dokładne przestudiowanie dostępności zasobów danego środowiska, proponował gęstość zaludnienia dla całej Amazonii w granicy 0,59 osób/km² (5,75 milionów osób; Denevan 2003, 177). W swoim artykule z 1976 roku zrewidował wcześniejszy pogląd, tym razem podając gęstość zaludnienia wynoszącą 0,7 osób/km². Przy takim założeniu populacja Amazonii wynosiłaby 6,8 milionów osób (Denevan 1992, 230, 234). W kolejnych latach jeszcze kilkakrotnie zmieniał swoje szacunki. Obecnie Denevan odrzuca swoją metodę liczenia gęstości zaludnienia konkretnych habitatów. *Począwszy od 1965 roku – pisze Denevan – podejmowałem kilka prób ustalenia wielkości rdzennej populacji Amazonii około roku 1492. Moja metoda, (...) pozwoliła na oszacowanie populacji Amazonii na około 5.1 do 6.8 milionów. Obecnie, biorąc pod uwagę fakt, że obszary gęściej zaludnione raczej tworzyły skupiska niż były rozproszone, odrzucam tę metodę. Nie mniej jednak, wciąż uważam, że całkowita liczba mieszkańców Amazonii mieści się w granicach 5–6 milionów* (Denevan 2003, 186–187).

Myers z kolei, biorąc pod uwagę dewastujący wpływ konkwisty, podkreśla, że szacunki amazońskiej populacji powinny być znacznie wyższe. Stara się rekonstruować liczebność niektórych rdzennych społeczności z górnej Amazonii poprzez zastosowanie *disease-mortality model*, w którym ogromne współczynniki śmiertelności przypisuje epizodom konkretnych chorób. Wykorzystując tę metodę obliczył, że w samej tylko prowincji Mainas, w okresie przed konkwistą mieszkało ponad 10 milionów Indian (Newson 1996, 8).

Z akademickiego jak i praktycznego punktu widzenia brak wystarczającej ilości prac poświęconych tematyce demografii Amazonii powoduje zasadnicze ograniczenia. Z konieczności studia w głównej mierze opiera się na późniejszych etnohistorycznych źródłach oraz etnograficznych obserwacjach współczesności.

Przyczyny zmian demograficznych w Amazonii

Dane przedstawione powyżej, świadczące o istnieniu wielkich społeczności prekolumbijskich na terenie Amazonii stoją w sprzeczności z liczbą populacji współczesnych Indian. Wynika to z tego, że tubylcze grupy poddane były w przeszłości różnym czynnikom ograniczającym ich liczebność. Wśród nich wymienić należy epidemie takich chorób jak czerwotka amebowa, dyfteryt, dżuma, grypa, koklusz, malaria, odra, ospa, ospa wietrzna, polio, tyfus, świnka, wirusowe zapalenie mózgu czy żółta febra (Kairski 1999, 89).

Źródła wspominają o co najmniej dwóch pandemiach ospy. Brak genetycznej odporności na choroby zakaźne przywiezione przez „białego człowieka” sprawił, że każda epidemia zbierała wielkie żniwo. Jako przykład obrazujący katastrofalne skutki epidemii, przytoczyć można pandemię odry, która pod koniec lat pięćdziesiątych, w ciągu zaledwie dwóch tygodni zdziesiątkowała społeczność Indian należących do grupy Kayapó. Zmarło wtedy blisko 34% całej populacji (Kairski 1999, 89). Groźne choroby rozprzestrzeniały się bardzo szybko, wyprzedzając niekiedy na niektórych obszarach „fizyczne” pojawienie się Europejczyków. Szacuje się, że w efekcie różnych pandemii umrzeć mogło od 1/3 do nawet 1/2 całej tubylczej populacji (Newson 1996, 15).

Innym czynnikiem znacznie ograniczającym liczbę mieszkańców była sama kolonizacja oraz rajdy łowców niewolników, którzy w okresie pomiędzy XVII a XVIII wiekiem pojмали i zniewolili tysiące tubylców z obszaru całej Amazonii. Ocenia się, że w połowie XVII wieku rdzenna społeczność Amazonii zredukowana została w stosunku 3–5:1 (Hern 1994, 124). Przybywający na nowe tereny kolonizatorzy, zachęteni przez rozległe tereny ziemi nadającej się pod uprawę oraz liczne bogactwa naturalne wypędzali Indian z terenów nadających się do skolonizowania, mordowali lub wykorzystywali jako tanią siłę roboczą. Te planowe i okrutnie brutalne działania „kolonizacyjne”, niczym czystki etniczne, sprawiły że w XVII wieku w Brazylii zginęło tysiące Indian (Hemming 1978).

Kolejnym ciosem dla liczebności rdzennych społeczności był boom kauczukowy (1870–1916), który zaowocował niewypowiedzianymi scenami okrucieństw, mordów i wyzysku. Szacuje się, że w efekcie „gorączki kauczukowej”, niedożywienia, niewolniczej pracy czy zwykłych mordów zginęły dziesiątki tysięcy ludzi, a niektóre grupy Indiańskie wyginęły całkowicie.

Struktury plemienne czy wodzostwa? – organizacja społeczno-polityczna Amazonii

Pojawienie się oraz rozwój na nizinach amazońskich złożonych organizmów społeczno-politycznych stały się tematem debaty historycznej o wzajemnych relacjach pomiędzy populacjami ludzkim a środowiskiem naturalnym. W otoczeniu antropologów i archeologów – amazonistów od lat odbywa się gorąca dyskusja na temat charakteru tych społeczeństw (Carneiro 1988; Heckenberger 2003; Lathrap 1970; Meggers 1954, 1971; Neves 2008; Roosevelt 1980, 1991; Whitehead 1994; Viveiros de Castro 1996; Villamarin 2000, 623). Ekologia kulturowa z jednej strony oraz historia ekologii z drugiej oferują różne spojrzenia na rozwój kulturowy tubylczych społeczności Amazonii (Schaan 2004, 1). Jeśli istniały złożone organizmy społeczne to skąd pochodziły, jakie granice polityczne miały, jakimi drogami przebiegała ich ewolucja? Odpowiedzi na te pytania dostarczyć mogą źródła etnohistoryczne oraz archeologiczne pozostałości po prekolumbijskich osadnikach amazońskich. Próby syntezy rozwoju kulturowego w Amazonii oraz hipote-

zy dotyczące ewolucji systemu społecznego podejmowali się różni badacze (Carneiro 1970, 1982, 1988; Evans, Meggers 1957; Lathrap 1970; Meggers 1954; Roosevelt 1980, 1991; Schaan 2004, 8). Polemikę podpierano źródłami etnologicznymi, etnohistorycznymi, ekologicznymi czy archeologicznymi (Meggers 1954; Heckenberger 2003a; Roosevelt 1980; 1991; 1999). Głównym problemem związanym ze studiami nad początkami złożonych systemów społecznych w Amazonii jest kwestia wygenerowania odpowiedniej teorii, popieranej przez większość badaczy.

Współczesne nauki społeczne jak i historia wysuwają różne teorie na temat pochodzenia, charakteru, przemian a także upadku złożonych systemów społecznych. Unilinearne teorie rozwoju lub ewolucji (marksizm, neo-ewolucjonizm, teorie modernistyczne) wykazują ewolucję ludzkiej kultury od lokalnych prymitywnych grup łowców zbieraczy do bardziej złożonych społeczności. Teorie cywilizacyjne z kolei, zakładają, że nie ma jednej zunifikowanej historii świata. Powinno się mówić raczej o zindywidualizowanych ośrodkach ludzkiej aktywności przedstawiających jakościowo różne stopnie czegoś, co Gordon Childe nazwał *cywilizacją* (Kradin 2002, 372). Multilinearne teorie społecznej ewolucji, plasują się z kolei, gdzieś pomiędzy dwoma wyżej wymienionymi. Zakładają istnienie kilku możliwych dróg przemian społeczno-politycznych, z których niektóre mogą prowadzić do pojawienia się społeczności bardziej zaawansowanych podczas gdy inne zakładają jedynie plemienny stopień rozwoju (Kradin 2002, 368). Ten brak jedynomyślności już na poziomie teoretycznym stanowi dowód na trudność w określeniu stopnia rozwoju danej społeczności, zwłaszcza takiej, która nie pozostawiła po sobie żadnych przekazów pisanych.

Źródła etnohistoryczne jasno sugerują istnienie w chwili kontaktu, w niektórych miejscach Amazonii zaawansowanych organizmów społeczno-politycznych. Wielkie wozdostwa, wszystkie charakteryzujące się gęstym osadnictwem, hierarchizacją osadniczą, występowaniem centralnych placów, geograficznych granic zgodnych z polityczną jurysdykcją naczelników czy kacyków (*cacique*), specjalizacją rzemieślniczą czy w końcu istnieniem dalekosiężnych traktów handlowych, poświadczają występowanie cech kulturowych charakterystycznych dla złożonych struktur społecznych. Choć obecnie badacze nie do końca zgadzają się co do pochodzenia i natury tych społeczności, ich istnienie jest niepodważalne. Skoro, w takim razie nie były to grupy plemienne, jaki poziom rozwoju prezentowały? Kronikarze nie dają dokładnej odpowiedzi na to pytanie. W oparciu o analogie etnograficzne Roosevelt widzi w nich duże wozdostwa lub nawet małe państwa (Roosevelt 1993, 260).

Silva Santisteban (1997, 22), argumentuje, że istnienie monumentalnych budowli wskazujących na ogromną pracę włożoną w ich wzniesienie jest ewidentnym dowodem na organizację o charakterze państwowym (Silva 1997, 101). Wydaje się jednak, że pojawienie się monumentalnej architektury, także tej ziemnej, poprzedzało rozwinięcie się organizmów państwowych, a przed-państwowe społeczności były zdolne do podjęcia pracy i wzniesienia dużych, monumentalnych założeń. W tym modelu podkreślić należy raczej

religijne podłoże wykonywanej pracy niż efekt władzy pojedynczej osoby. Biorąc pod uwagę resztę cech charakterystycznych dla złożonych organizmów reprezentujących wysoki poziom rozwoju kulturowego i społeczno-politycznego opartego na klasach społecznych zaliczyć należy społeczności amazońskie raczej do wodzostw (*chiefdoms*). Badacze zaczęli używać tego terminu dla określenia społeczeństw wykazujących istnienie regionalnej organizacji będącej pod wpływem scentralizowanej stałej władzy i skupiającej liczne mniejsze jednostki polityczne. Ta minimalistyczna koncepcja, oparta wyłącznie na cechach politycznych była szeroko krytykowana, nie mniej jednak w warunkach amazońskich termin ten jest wyjątkowo użyteczny w kontekście regionalnych, zhierarchizowanych społeczności, które opisywali kronikarze. Ma to sens również jeśli chodzi o wyniki badań archeologicznych wskazujących na istnienie wyraźnej hierarchizacji osadnictwa (Heckenberger 2009) oraz różnicy w statusie społecznym i występowania lokalnych wodzów (*overlords*). Wodzostwa tworzyć miały głównie społeczności opierające swoją gospodarkę na intensywnej uprawie rolniczej. A ponieważ ekonomia społeczności amazońskich jedynie w niewielkim stopniu oparta była na uprawie roli, stanowi to, według niektórych, dowód przeczący istnieniu wodzostw na terenie Amazonii (Meggers 1954). Głównym argumentem na rozwój społeczności tego typu bazujących na rolnictwie miały być archeologiczne dowody na istnienie rozprzestrzenionego na szeroką skalę imponującego systemu irygacyjnego oraz tarasów rolnych. Prace przy tak wielkich projektach musiały pociągać za sobą duży wysiłek całej grupy (Cook 2004, 28). Dane archeologiczne, wskazują że w wielu regionach obu Ameryk wczesne złożone społeczeństwa pojawiają się na długo przed rozpoczęciem zakrojonych na szeroką skalę prac irygacyjnych (Roosevelt 1999, 266).

Pogląd, iż *chiefdoms* mogły rozwinąć się tylko bazując na produktach rolniczych oraz na złożonym systemie kanałów i irygacji, zachwiany został w 1975 roku, wraz z pojawieniem się teorii Moseleya – *Maritime Foundations of Andean Civilization*. Zakładała ona, że duże osiadłe społeczności zamieszkujące tereny Andów utrzymywały się dzięki wykorzystywaniu morskich zasobów, co umożliwiło z kolei rozwinięcie złożonych organizmów polityczno-społecznych przez wczesne rybackie społeczności. Taka ekonomia była wystarczająca do osiągnięcia wysokiego stopnia rozwoju i budowy monumentalnej architektury (Stanish 2001, 47). Amazońskie społeczności mogły również opierać się na zasobach rzecznych. Bogactwo ryb, ssaków wodnych oraz gadów w rzekach dostarczało odpowiednich warunków do wzrostu populacji oraz stabilnego, długotrwałego rozwoju.

Informacje pochodzące z kronik oraz relacji wczesnych podróżników, poparte wynikami badań archeologicznych oraz analogiami etnograficznymi stanowią dowód na istnienie w Amazonii społeczności daleko wykraczających poza strukturę plemienną. Chociaż w dalszym ciągu pojawiają się pewne kontrowersje związane z identyfikacją właściwego poziomu rozwoju amazońskich organizmów społeczno-politycznych, należy przyjąć, że w Amazonii znajdują się ślady czegoś bardziej wyrafinowanego niż współ-

czesne tubylcze osadnictwo. Najnowsze studia nad rozwojem kulturowym w różnych środowiskach wskazują na nowe czynniki ekonomiczne, biorące udział w tym procesie, nie koniecznie wcześniej brane pod uwagę. Podkreśla się wciąż duży udział łowiectwa i zbieractwa w ekonomii wczesnych wódzostw. Zasadniczą rolę odgrywały jednakże łowiska (Roosevelt 1999, 265).

Podsumowanie

Od lat niezmiennie Amazonia kojarzy się z nieprzebytą dżunglą pełną dzikich plemion rodem z epoki kamienia. W gęstym tropikalnym lesie, jak do niedawna twierdzono, nie mogły rozwinąć się cywilizacje porównywalne z wielkimi kulturami Tygrysu, Eufratu czy Nilu. Nie dziwi więc fakt, że Amazonia zawsze stała na marginesie współczesnej archeologii stanowiąc białą plamę na prehistorycznej mapie świata. Wyniki ostatnich badań zaczynają zmieniać ten stan rzeczy. Region do tej pory omijany szerokim łukiem urasta do rangi ważnego obszaru kulturowego.

Niestety kwestia archeologii Amazonii jest w literaturze polskiej wciąż pomijana. Brak jest opracowań podsumowujących i analizujących pewne procesy tak w makro-, jak i w mikroskali. Problemem jest również dostęp do zagranicznych publikacji. Celem niniejszej pracy było zatem wypełnienie luki istniejącej w polskiej literaturze naukowej. Na podstawie wyników badań archeologicznych, antropologicznych i środowiskowych, autorka starała się odtworzyć wygląd przed-europejskich społeczeństw Amazonii brazylijskiej oraz udowodnić, że na terenie lasu tropikalnego rozwinęły się i egzystowały złożone społeczności. Wybrany przeze mnie temat stanowić miał wprowadzenie do tematyki Amazońskiego Obszaru Kulturowego, a omówione problemy wstęp do dyskusji na ten temat.

Nowy obraz Amazonii bazujący na najnowszych ustaleniach drastycznie koliduje z dawnymi koncepcjami, przedstawionymi powyżej. Wielu postrzegało Amazonię jako ubogie środowisko, „fałszywy raj” (Meggers 1971). Złożone prehistoryczne społeczności miały być związane z napływem na tereny ludności z zewnątrz, głównie z Centralnych Andów (Roosevelt 1999, 308). Charakterystyczny sposób życia i gospodarowania amazońskich Indian, małe grupki żyjące w niezależnych egalitarnych zbiorowiskach i wioskach odnoszono do czasów historycznych jako produkt zdewaluowanej kultury andyjskiej (Meggers 1954; Meggers 1971; Roosevelt 1999, 308). Inni z kolei dowodzili, że Amazonia, jako środowisko bogata była w ludzkie osadnictwo i stanowiła centrum innowacji kulturowych (Lathrap 1970). Jednak debatę tę trudno ocenić ze względu na wciąż nikłe badania archeologiczne. W przeciwieństwie do poprzednich interpretacji, nizinne obszary tropików Amazonii zamieszkałe zostały mniej więcej w tym samym okresie co tereny andyjskie i jak i one były ważnym obszarem kulturowym.

Stoimy na początku drogi do zrozumienia przeszłości Amazonii. Obszar posiadający tak wielki potencjał jest wciąż w dużej mierze nie pozna-

ny. Przez lata pozostałości po archeologicznych społecznościach Amazonii porósł las, ukrywając przed światem to, co w przeszłości było najpiękniejsze i najpotężniejsze.